

Јадранка Проловић

Универзитет у Бечу

e-mail: jadranka.prolovic@univie.ac.at

ИЛУМИНИРАНО СРПСКО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ СА СИНАЈА (Cod. sinait. slav. 1)

Апстракт: У овом раду о српском четворојеванђељу бр. 1, из збирке рукописа Манастира Свете Катарине на Синају, обрађује се његов историјат, писмо, заставице, једина преостала минијатура и оков који краси предњу корицу. Истраживањима других српских рукописа успели смо да пронађемо оне који представљају његове паралеле, одредимо писарски круг и утврдимо време и место настанка овог синајског рукописа, који су потврђени и приликом истраживања минијатуре. У тексту је начињен покушај да се одгонетне и време када је овај рукопис доспео у синајски манастир и да ли је првобитно био њему и намењен.

Кључне речи: Синај, Манастир Св. Катарине, четворојевађеље, Пећ, Црква Св. Димитрија, архиепископ Никодим, минијатуре, Цариград.

Илуминирано српско четворојеванђеље број 1 (Cod. sinait. slav. 1), које се чува у Манастиру Свете Катарине на Синају, писано је на пергаменту, има 247 листа, величине 32,5x22,5 цм, а од његовог сликаног украса сачуван је портрет јеванђелисте Матеја (л. 3в), и четири преплетно-флоралне заставице које красе почетак текста сваког јеванђеља. Рукопис поседује и делове металног окова који краси његову предњу корицу.¹

До недавно, овај рукопис је био готово незапажен у научној литератури. Није познато из којих разлога је изостављен у већини пописа словенских рукописа са Синаја. Не помиње се у извештајима руских истраживача XIX века који су, у модерној историографији, први указали на збирку старих словенских рукописа овог манастира. Међу њима први је био вођа Руске духовне мисије у Јерусалиму, епископ Порфириј Успенскиј. У жељи да изврши каталогизацију, пре свега грчких рукописа, два пута је боравио у

1 Приликом сакупљања грађе о овом рукопису веома ми је помогао, пре свих, отац Јустин из Манастира Свете Катарине на Синају коме и овим путем желим најљубазније да се захвалим. Велику захвалност дугујем и Јанису Гросману (Ioannis Großmann) за помоћ, не само приликом прикупљања грађе, већ и за савете које ми је пружио као добар познавалац Синајског манастира. Приликом провере мојих запажања о дуктусу писара пружила ми је велику помоћ Катарина Мано Зиси којој још једном желим да се захвалим, исто као и Томиславу Јовановићу за консултације у вези текста синајског рукописа и Зорану Недељковићу, управнику Библиотеке Српске Патријаршије у Београду, који ми је омогућио увид у Шишатовачки апостол. Најзад, захвалност дугујем и Зорици Златић Ивковић за рецензију и лектуру српског текста, Николини Спасовској и Сари Титор (Sarah Teetor) за превод и коректуру енглеског резимеа, као и Драгиши Бојовићу за помоћ приликом прикупљања недостајуће секундарне литературе и стрпљивом чекању на завршетак овог рада.

Манастиру Св. Катарине (1845. и 1850. године) али тај планирани посао ипак није довршио.² Порфиријев подухват наставио је његов наследник у Руској духовној академији Јерусалима архимандрит Антонин (Андреј Иванович Капу́стин) који је 1870. године начинио каталог у коме је пописано 1310 грчких, 38 словенских и 500 арапских рукописа синајског манастира.³ Последњи руски истраживач старина, који је у XIX веку посетио синајски манастир, био је чувени историчар византијске и староруске уметности Никодим Павлович Кондаков. Као и његови претходници, он је већ 1882, дакле само годину дана после боравка на Синају, публикувао књигу о том путовању. У њој доноси кратак опис неких грчких рукописа које Антонин није поменуо, док од словенских књига наводи само мали број, јер је сматрао да је Антонинов списак од 38 словенских рукописа сасвим добар.⁴

Године 1887, синајску гору је посетио и архиепископ сарајевски, митрополит Дабро-босански и егзарх све Далмације Хаци Сава Косановић, који се посебно интересовао за српске рукописе. Међу 34 такве књиге, које он у свом извештају помиње, нема четворојеванђеља број 1. Занимљиво је, међутим, да Косановић помиње библиотеке у многим манастирским метосима, па и то да су сандуци пуни рукописа „недавно“ пренети из манастирског метоха у Каиру и да се међу њима налази и неки српски, који он није имао прилику да прегледа.⁵ Из овога се може закључити и да је наше рукописно четворојеванђеље, већ последњих деценија XIX века, а највероватније тек после 1911, а свакако пре 1925. године, пренето из неког од манастирских метоха у Манастир Св. Катарине. Том уверењу доприноси и чињеница да се у делима истраживача који су Манастир посетили у првој и на почетку друге деценије XX века, као словенски рукопис број 1 и даље води јеванђелистар писан на хартији, који је пописао још архимандрит Антонин Капустин 1870. године. Велики руски византолог Владимир Николаевич Бенешевич боравио је у синајском манастиру 1907, 1908. и 1911. године истражујући углавном грчке рукописе које Порфирије, Антонин и Гардтхаузен нису видели. Уз напомену да у Манастиру постоји још необрађених старих књига,⁶ начинио је нови каталог у коме је обрађено 2150 грчких рукописа.⁷ За време свог трећег боравка у Манастиру, Бенешевич је начинио фотографије словенских рукописа које су касније користили Сергђи Николаевич Северьянов за своје

2 Своје забелешке са ових путовања Успенский је публикувао у две књиге штампане 1856. године (Успенский 1845; Успенский 1850). У књизи која обрађује његово прво путовање описао је манастирску библиотеку и поменуо неке словенске рукописе, а међу њима и једно четворојеванђеље писано на хартији, па је јасно да се овде не ради о нашем рукопису – Успенский 1845, 217.

3 Овај каталог је написан на грчком језику и није био публикован, већ је један примерак остављен у Манастиру, док је копија предата Библиотеци православне палестинске заједнице у Јерусалиму. Синајски примерак користио је немачки палеограф Виктор Емил Гардтхаузен (Victor Emil Gardthausen) који је 1880. године у Манастиру радио свој опис у који је ушло 1223 грчка рукописа (Gardthausen 1886). Убрзо је Антонинов каталог нестао, па га Бенешевич, већ 1907. више није могао наћи у Манастиру. Своја запажања о раду у Манастиру Антонин је објавио у више наставака који су публиковани од 1871, до 1873. године у Радовима Кијевске дуговне академије. У њима је донео листу од 38 словенских рукописа (Антонин 1871-1873, ТКДА 14/3, 348-354) коју је касније у свом раду штампао и Андреј Сној (Snoj 1936, 170-172). Објављивање словенских рукописа Синаја потстакло је и загревачког слависту Лавослава Гајтлера да посети синајски манастир у коме се бавио углавном глагољским рукописима које је потом и објавио – упореди: Geitler 1882; Geitler 1883.

4 Кондаков 1882, 99-118 (листа грчких рукописа), 117, 118 (о словенским рукописима). О Фотографијама Кондакова са Синаја упореди: Вялова 1994, 37-44; Вялова 2010, 15-31. Иста ауторка и о синајским рукописима у Русији: Вялова 2007, 456-475.

5 Његове забелешке публикуване су у три дела у Дабро-Босанском источнику: Косановић 1888.

6 Бенешевич 1925, стр. I-II.

7 Бенешевич 1911-1913.

издање синајског глагољског псалтира и Михаил Несторович Сперанский приликом рада на књизи о словенској писмености од XI до XIV века на Синају и Палестини.⁸ Сперанский сматра да словенски рукопис број 1 из Бенешевичеве збирке фотографија не припада XIV и XV веку. По њему тај рукопис представља јеванђелистар писан на хартији, што одговара рукопису број 1 из Антонинове листе словенских рукописа.⁹ Руски лингвиста и палеограф Владимир Алексеевич Розов који је у Јерусалиму и синајском манастиру боравио 1908. године, а после Октобарске револуције живот завршио у Краљевини Југославији, у својим извештајима о словенским рукописима које је видео на Синају помиње и један српски рукопис број 1, али без икаквог описа и назнаке о његовом садржају, па остаје непознаница о којем се рукопису овде ради.¹⁰

Нешто више података о српском четворојеванђељу које се данас води под сигнатуром Cod. slav. 1 пружа тек словеначки духовник Антон Јехарт који је на Синају боравио 1925. и 1927. године. У свом делу посвећеном овим путовањима он набраја и рукописе словенске збирке и то по сигнатурама које су они, у манастирској библиотеци, поседовали 1925. године. Рукопис број 1, по њему, представља један веома стари јеванђелистар писан на пергаменту за који не даје никакве даље одреднице.¹¹ По свему судећи Јехарт је, можда под утицајем старих пописа синајских словенских рукописа, погрешно навео само садржај рукописа, па се овде заправо ради о српском четворојеванђељу. То би потврдио и извештај једног другог словеначког духовника, Андреја Сноја, који се, септембра 1935. године, у организацији Римског библијског завода и његове Јерусалимске подружнице, прикључио каравану који је из Јерусалима водио за синајски манастир, са жељом да види познату манастирску библиотеку и посебно словенске рукописе њене збирке. Он први даје тачан опис српског четворојеванђеља број 1 који готово у свему одговара данашњем стању овог рукописа. Сној га само погрешно датује у XII или XIII век, али даје и један занимљив податак који говори да је рукопис у то време имао минијатуре јеванђелиста на почетку сваког јеванђеља.¹² То отвара питање шта се у међувремену десило са минијатурама јеванђелиста Марка, Луке и Јована, које су, по нашем мишљењу, руком несавесног извршиоца одстрањене из рукописа и вероватно завршиле у некој приватној збирци. Када су, приликом велике експедиције, током 1949. и 1950. године, за Конгресну библиотеку у Вашингтону снимани рукописи манастирске збирке, фотографисан је и овај српски рукопис. У каталогу фотографисаних рукописа који је начинио носилац пројекта Кенет В. Кларк, уз све остале помиње се и овај словенски рукопис, само кратко и то у два маха. Дају се основни подаци да је ово књига четворојеванђеље, писано на пергаменту и да има 247 листа али без датовања. Интересантно је, међутим, да се на једном месту наводи да рукопис има две илуминације, док је на другом забележена само седећа представа јеванђелисте Матеја на листу За и метални оков рукописа са представама *Успења Богородице* у средишту и ликовима јеванђелиста у угловима.¹³ Да ли се овде ради само о пукој грешци или ови подаци случајно откривају и нешто друго, остаће за сада нејасно.

Један преглед словенске збирке синајског манастира публиковао је 1961. године Николай Николаевич Розов који је користио углавном старију руску литературу. Набрајајући рукописе, он «Евангелије» број 1 сврстава у групу рукописа XIV века, а пошто као

8 Бенешевич 1925, Т. I, сл. 25; Северьяновъ 1922; Сперанский 2013.

9 Сперанский 2013, 54.

10 Szczepański 1908; Розов 1925-26, 126. О бугарским рукописима: Розов 1914, 30-37.

11 Jehart 1929, 160-161.

12 Snoj 1936, 174-175.

13 Clark 1952, 21, 32. У чланку Кенета Кларка о овој експедицији из 1953. године (Clark 1953) није поменут словенски рукопис број 1.

извор наводи само Сперанског и Бенешевича, иако му је и Каталог фотографисаних рукописа Кенета Кларка био познат, није сасвим јасно да ли је уочио разлику између јеванђелистара који под бројем 1 помињу стари аутори и нашег четворојеванђеља које се данас води под овим бројем.¹⁴ У каталогу са основним подацима о свим рукописима синајског манастира, које је издао Мурад Камил 1970. године, српско четворојеванђеље број 1 је погрешно датовано у време око XV века.¹⁵ У тексту израелског слависте Моше Алтбауера (Moshé Altbauer) о словенским рукописима и њиховим студијама у Израелу и на Синају нема речи о четворојеванђељу бр. 1, а разумљиво је да се оно не помиње ни у чланку истог аутора о словенским рукописима и фрагментима који су 1975. године откривени у рушевинама просторија унутар северног зида Манастира, а чији је каталог 1988. публиковао Јоанис Тарнанидис.¹⁶ У значајном прилогу за проучавање писара неких српских рукописа са Синаја, који је 1982. објавила Луција Цернић, нема помена четворојеванђеља број 1, као ни у чланку о Синајским словенским рукописима Кетрин Мери Мек Роберт (Catherine Mary Mac Robert), публикованом 2011. године.¹⁷ За даље истраживање синајског рукописа је, међутим, од велике важности публикација Биљане Јовановић-Стипчевић из 2001. године о једном до тада непознатом српском четворојеванђељу из манастира Дохијара у којој се износи мишљење Катарине Мано Зиси да је исти непознати писар исписао и наш синајски рукопис; ауторка чланка је као доказ поред две странице рукописа из Дохијара публиковала и две фотографије синајског рукописа.¹⁸

Што се тиче једине преостале минијатуре овог четворојеванђеља, после фотографисања за Конгресну библиотеку у Вашингтону, начињен је један мали корак ка даљем истраживању. Светозар Радојчић је, вероватно од Курта Вајтцмана (Kurt Weitzmann), сазнао за постојање ове минијатуре, па је од њега добијену црно-белу фотографију јеванђелисте, без икаквог коментара, објавио у својој књизи *Старо српско сликарство*, 1966. године. Пошто је репродукцију уврстио у текст о монументалном стилу (1170-1300) српског сликарства и уз рукописе из краја XIII века, може се само претпоставити да је веровао да је ова минијатура настала у то време.¹⁹ Курт Вајтцман, у својој књижици о илустрованим рукописима из Манастира Св. Катарине на Синају објавио је, 1973. године, исту минијатуру. Овај велики познавалац византијске историје уметности теже се снашао у процени ове српске минијатуре коју датује у другу половину XIV века и као паралеле наводи минијатуре јеванђелиста у Куманичком четворојеванђељу. Посебно га изненађује велики крст поред јеванђелисте Матеја који је, по њему, настао под утицајем уметности Запада.²⁰ Пратећи основни податак о месту чувања и сигнатури рукописа, коју је Радојчић објавио у легенди фотографије, аутор ове студије је ступила у контакт са библиотекарском синајског манастира, оцем Јустином, уз чију је свесрдну помоћ сазнала нешто више о самом рукопису и добила фотографије изабраних страница које се овом приликом објављују. Сходно потребама прилога о илуминацији српских рукописа из зрелог средњег века, који је штампан у књизи *Византијско наслеђе и српска уметност*, укратко је обрадила само минијатуру и оквирно је датовала у крај XIII или прве деценије XIV века.²¹ Тако нам се у овом чланку тек сада пружа прилика да детаљно обрадимо цео рукопис и утврдимо тачније време и место његовог настанка и украшавања.

14 Рóзов 1961, 133. Извештаји Антона Јехарта и Андреја Сноја Розову су Розову били непознати.

15 Kamil 1970, 147/No 9.

16 Altbauer 1979; Altbauer 1987; Tarnanidis 1988. Приказ Тарнанидисове књиге са опширном листом литературе о истраживању словенских рукописа са Синаја публиковао је: Mathiesen 1991, 192-199.

17 Цернић 1982, 19-62; MacRobert 2011, 61-68.

18 Јовановић-Стипчевић 2001, 241-243, 251-253 (сл. 1-4).

19 Радојчић 1966, 352, Т. XX.

20 Weitzmann 1973, 29-30, Pl. XXX/Fig. 43.

21 Проловић 2016, 332, сл. 267.

Текст рукописа – време и место настанка

Као што је у уводу већ истакнуто, овај пергаментни рукопис величине 33x22,5 цм, данас има 247 листа, али је врло извесно да су се временом загубили неки листови на крају рукописа, а можда и на његовом почетку. Овде нема Теофилактовог преговора на почетку, али су текстови сва четири јеванђеља, укључујући и њихове садржаје, који су по уобичајеном обрасцу исписани испред почетка сваког јеванђеља (сл. 2, 5-8), у потпуности очувани. После завршетка Јовановог јеванђеља исписан је још и месецослов који тече од листа 241а до краја рукописа (л. 247б). Странице рукописа су конципиране тако што текст са 25 редова на страници оставља широке маргине које, у заједници са врсном калиграфијом, доприносе складном изгледу и високом естетском нивоу рукописа. Основни текст исписан је уставним писмом, црним мастилом, док су наслови, поднаслови, иницијали, ознаке поглавља и бројеви зачала на веома широким маргинама исписани карактеристичним светло-смеђим лазурним мастилом које прелази у нијансе ружичасте боје. Изузетак чине ознаке часа, уобичајених најава читања у току богослужења, које су руком неког другог писара накнадно дописане јарко црвеном бојом.

Палеографске особине писма показују одлике које се у српским рукописима примећују већ у другој деценији XIV века, а нарочито су карактеристичне за његову трећу и четврту деценију. Високи калиграфски ниво рукописа указује да је он дело талентованог преписивача који је своју вештину допунио знањем стеченим у неком од најзначајнијих центара српске писмености средњег века. Поређење овог синајског четворојеванђеља са нама данас познатим српским рукописима доводи до закључка да писар синајског рукописа има везе са хиландарском калиграфском школом. Овде се мора бити опрезан јер данас скоро да нема никаквих података о студеничкој рукописној делатности, која је са Хиландаром била веома повезана. Усуђујемо се стога да претпоставимо да је она делимично могла да врши утицај на формирање хиландарске калиграфске школе. Томе у прилог иде и чињеница да се једини преостали студенички рукопис средњег века, који се чува управо у Хиландару (минер, бр.144), датије око 1360. године и, према калиграфским одликама, не разликује од рукописа најбољих хиландарских писара.²² Осим тога, Хиландар је био веома повезан и са Пећком патријаршијом. Познато је да је велики број српских архиепископа и патријараха биран из редова хиландарских монаха и игумана који су са собом носили ученост и доводили људе који су сигурно утицали и на писарску делатност српског духовног центра у Пећи. Уз све ово мора се уважити и чињеница да су, не само писари из редова лаика, у зависности од потребе посла, мењали места своје делатности, већ су и монаси-писари често одлазили у друге манастире и настављали своју преписивачу делатност. Уз то се ипак мора држати на уму да су рукописи често наменски писани за особу или манастир који су се налазили изван граница места у којем су настајали. Као покретни предмети, протоком времена и стицањем различитих околности, преношени су и у средине из којих нису потицали. Неким од тих путева је и ово четворојеванђеље, у чије тајне настанка покушавамо да проникнемо, доспело у синајски манастир.

Пажљивим упоређивањем синајског четворојеванђеља са српским рукописима приближног времена настанка, успели смо да пронађемо још један рукопис на чијем је исписивању, по свему судећи, мање или више сарађивао овај, за сада непознати писар. То је октоих петогласник који се под бројем 62 налази у збирци рукописа Пећке патријаршије (сл. 3). И ова књига је писана на пергаменту, а палеографски облици слова се битно поклапају са онима у синајском рукопису. Осим тога, у пећком рукопису се примећују и блиски облици великих слова наслова, а битно је и то што се уз наслове појављује идентичан

²² Богдановић 1978, I, 93/144; исто II, сл. 41.

украс, тј. путача између чијих се кракова налазе тачке засведене луком формирајући тако крстолики орнамент који је, како се чини, био карактеристичан за рукописе овог писара. Сличан облик нисмо успели да нађемо у другим рукописима тог времена.²³ Осим тога, у пећком рукопису се уочава и употреба истог мастила – црног за основни текст и светло-смеђег за наслове, поднасловe, иницијале и указе на маргинама. На основу палеографских одлика пећки рукопис се, према досадашњим истраживањима, датира у другу четвртину XIV века.²⁴ Као што је у претходном одељку већ истакнуто, Катарина Мано Зиси је писмо овог писара прерознала и у српском четворојеванђељу број 424 из светогорског Манастира Дохијара за који ауторка публикације Биљане Јовановић-Стипчевић сматра да је писан око половине XIV века у Манастиру Хиландару.²⁵ Једну од кључних одредница за датовање пре свега пећког и синајског рукописа, а као алтернативу и за четворојеванђеље из Дохијара, налазимо у Шишатовачком апостолу, делу два писара, од којих је онај који је исписао првих пет листова (сл. 4, 12), по одликама дуктуса веома близак писару синајског и пећког рукописа број 62, па се на тренутке чини да се можда ради о истом писару и да су извесне разлике могле бити условљене и тупим пером који је он у шишатовачком рукопису користио. Интересантно је слово М, чија је петља спуштена испод линије реда, што је иновативна одлика која ће тек у потоњим временима бити карактеристична за српске писаре. Неке финесе, од којих је најприметнија различито писање слова З, упозоравају да се ради о другом писару, али је он у сваком случају био повезан са писаром синајског и пећког рукописа. Њима је био близак и црноризац Дамјан који је исписао остатак Шишатовачког апостола, а који у колофону на л. 226 наводи да је рукопис писао по налогу архиепископа Никодима 1324. године у Пећи и то у Ждрелу, граду-утврђењу које се налазило недалеко од Манастира изнад кога су биле манастирске испоснице.²⁶ Писари Шишатовачког апостола и аутор синајског рукописа су у сваком случају радили у истом манастиру и, по свој прилици, тесно сарађивали.

Занимљиво је да Дамјан у свом запису још саопштава да је он преписао и параклитик и октоих. За Дамјанов параклитик смо утврдили да је до данас очуван, а налази се под бројем 113 у збирци рукописа Манастира Дечана. Тако се дечански рукопис може и тачније датovati, дакле нешто пре 1324. године. Што се тиче Дамјановог октоиха поставља се питање да ли он има неке везе са поменутиим октоихом петогласником бр. 62 из пећке збирке и да ли је, можда, црноризац Дамјан сарађивао и на изради овог рукописа или је његово дело нека друга књига октоиха. Ово питање ће морати, за сада, да остане отворено, јер нам је, од делимично очуваног и веома оштећеног пећког рукописа доступан само мали број фотографија, углавном оних делова које је исписао писар синајског рукописа. Ако се установи да се бар у очуваном делу овог рукописа не појављује рука писара Дамјана, постоји могућност да је он писао октоих првогласник као део комплекта за пећки манастир. Истраживањем српских октоиха из тог времена могло би да се установи шта се десило са Дамјановим октоихом који је, можда, у међувремену отуђен, па се данас налази

23 Велику подршку при упоређивању писма Синајског и Пећког рукописа пружила ми је драга колегица и наш највећи живи стручњак за проучавање дуктуса писара старих српских рукописних књига Катарина Мано Зиси која је преиспитала моја запажања и сложила се са мојим мишљењем да се овде по свему судећи ради о истом писару, па сам јој због свега веома захвална.

24 За основне податке о рукопису упореди: Богдановић 1982, 74 (бр. 982). За описе рукописа: Мошин 1968-1971, 75-76 (бр. 73); Вуксан 1936, 167 (бр. 69).

25 Јовановић-Стипчевић 2001, 241-245, 251-253 (сл. 1-4).

26 Запис Шишатовачког апостола је издао још Љубомир Стојановић, а о њему је најопширније писао Димитрије Е. Стефановић који је дао и критичко-дипломатичко издање текста овог рукописа – упореди: Стојановић 1982-1987, књ. I, 24 (бр. 54); Стефановић 1989, 65-70, сл. 1-2 (са старијом литеатуром).

у некој другој збирци, или је током времена заувек изгубљен. Осим тога, требало би проверити и дуктус писара Никодимове повеље за карејску келију Светог Саве из 1321. и потврде Милутинове Светостефанске хрисовуље које су писане у архиепископској канцеларији,²⁷ као и повељу краља Милутина за карејску келију из 1317/18. године, за коју је аренгу писао Никодим.²⁸ Тако би се установило да ли се руке писара Дамјана и аутора синајског рукописа у њима препознају, а све то и много више када су у питању Никодимови писари јесте питање неке посебне студије.²⁹

Упоређујући дуктус писара синајског, пећког и дохијарског рукописа са оним црноризца Дамјана можемо приметити да су они на неки начин слични. Битне разлике огледају се у томе што у Дамјановом рукопису постоји већи утицај старије палеографије, карактеристичне за прелазни период краја XIII и првих деценија XIV века. На основу тога се може претпоставити да је Дамјан био нешто старији од писара синајског и дохијарског четворојеванђеља и пећког октоиха, као и оног који је са њиме сарађивао на писању Шишатовачког апостола. Палеографске особине дуктуса ових писара јасно указују да они имају везе са хиландарском писарском школом из које су вероватно потекли, али су стицајем околности своју делатност продужили у окриљу српског архиепископског центра у Пећи. С обзиром на изнесене чињенице може се са сигурношћу претпоставити да су синајско четворојеванђеље и пећки октоих петогласник такође писани у пећком манастиру, вероватно по налогу архиепископа Никодима. На такав закључак наводи и чињеница да се поменути октоих петогласник, писан руком писра синајског четворојеванђеља, и данас налази у пећкој рукописној збирци. Како ће у продужетку овог текста бити детаљније објашњено, и украс синајског рукописа, као и историјске околности у оквиру којих је он настао то потврђују. Пошто је познато да је Никодим I, пре архиепископског устоличења био хиландарски игуман,³⁰ сасвим је могуће да је из Хиландара довео у Пећ бар једног од ових писара у кога је имао поверења и сматрао да ће му бити од велике помоћи на новој дужности. Исто тако је могуће да се писар синајског четворојеванђеља и пећког октоиха касније вратио у Хиландар у којем је по свему судећи исписао четворојеванђеље број 424 из манастира Дохијара.

Осим наведених примера, на присуство хиландарских писара у престоном манастиру српских архиепископа и касније патријараха указали би и неки други рукописи хиландарских аутора који се и данас налазе у пећкој збирци. Занимљиво је, на пример, да врло сличне калиграфске облике и идентичне боје мастила за основни текст синајског рукописа, наслове и иницијале показује и триод посни број 111 из пећке збирке, настао нешто касније, око 1360/70. године. За овај рукопис је утврђено да је дело Анагноста Јована чије је име забележено у једном рукопису дечанског манастира, а сматра се да је његовом руком исписан и апостол број 21 пећке рукописне збирке који се такође датује око

27 Живојиновић 2005, 23-50; Живојиновић 2006, 11-41; Ковачевић 1890, 10-11; Јагић 1890, 43-46; Живојиновић 2011, 100; Богдановић 1980, 181.

28 Трифуновић 1961, 243-244.

29 Можда ће се упоредном анализом других српских рукописа пронаћи још нека књига Никодимових писара. Из Никодимове повеље за Карејску келију за сада се знамо само још то да је он наредио да се препише ортограф типик Светог Саве из Карејске келије, да би се заједно са другим његовим црквеним уставима чувала у Архиепископској ризници (Живојиновић 2005, 34; Живојиновић 2011, 106).

30 О Никодиму као Хиландарском игуману: Живојиновић (М) 1998, 30, 123, 124, 131-133, 143-145, 150, 151, 153, 158; О животу и делатности Никодима: Живојиновић 2011, 72-12 (са прегледом старије литературе); Богдановић 1980, 165-168, 181, 204; Трифуновић 1994, 159, 196, 199-204, 218, 234-235.

1360/70. године.³¹ Јован је своје писарско умеће свакако стекао у Хиландару. Већи број његових очуваних рукописа дозвољава нам да пратитимо његову делатност у времену између 1350. и 1380. године. Уочава се да су рукописи настали у раном периоду његовог стваралаштва и данас чувају у Хиландару или из њега потичу, а то се свакако може тврдити за бечки и врло вероватно за оксфордски рукопис.³² Књиге које је исписивао у каснијем периоду рада, између 1360. и 1370. године, налазе се у збиркама Пећке патријаршије и Манастира Дечана који је са патријаршијским центром свакоко био повезан и то не само због мале географске удаљености. Тако се долази до спознаје да је овај хиландарски писар свој радни век наставио у Србији. Примери писара синајског рукописа, Дамјана и Анагност Јована представљају путоказе за даља истраживања ових, а и других рукописа који показују одлике хиландарског писарског круга. Сплетом различитих околности неки од њих се вековима налазе у рукописним збиркама којима првобитно нису припадали.

Заставице и иницијали

Синајско српско четворојеванђеље број 1 је писано на пергаменту и у њему се поред портрета јеванђелисте Матеја (л. 3б), налазе и четири преплетно-флоралне заставице испред почетка текста сваког јеванђеља.³³ Испред садржаја јеванђеља нема украса (сл. 2). Иницијали рукописа су дело писара рукописа и они су једноставни, углавном без украса, па се не разликују много од слова наслова. Само су иницијали К на почетку Јеванђеља по Матеји, П на почетку Јеванђеља по Луки и В са којим почиње Јеванђеље по Јовану незнатно истакнути и то на врло уобичајен и најчешће примењиван начин у старим рукописима (сл. 5-8). Иницијал К је највећи од свих и има петљу на месту спајања усправног стабла и кривуље која гради познати облик, слово П је украшено тачком на стаблима и пречки као и малом гранчицом полупалмете која израста из корена левог стабла, док се у петљама иницијала В налази по једна тачка чинећи од њега два симболична сведећа ока.

Заставице које красе почетак сваког јеванђеља нису дело писара овог рукописа (сл. 5-8), а да овај писар није сам радио заставице својих рукописа потврђује украс његовог четворојеванђеља из Дохијара који је изведен само испред глава и текста Матејевог јеванђеља (л. 2а и 4а), док је испред почетка Марковог јеванђеља остављен празно место за заставицу коју је требало да уради илуминатор.³⁴ Да овај писар није сам радио илуминацију својих рукописа говори и чињеница да се заставице рукописа из Дохијара које следе стару, словенску традицију украшавања битно разликују од оних у синајском четворојеванђељу. У фрагментарно очуваном пећком октоиху петогласнику истог писара нема заставица, па нам овај рукопис не може да послужи за упоредно истраживање сликаног украса рукописа синајског писара.

Заставице синајског рукописа су урађене, по свему судећи, истовремено када и минијатуре, а на то указује њихов колорит у коме, као и код минијатуре, доминира црвена,

31 Мано Зиси 1995, 231-243 – за пећке рукописе 239-240 (бр. 8-9), сл. 19, 21-24. За основне податке и опис пећких рукописа упореди: Богдановић 1982, 21 (бр. 67), 114 (бр. 1685); Мошин 1968-1971, 36-37 (бр. 24), 79-80 (бр. 77); Вуксан 1936, 151 (бр. 28), 170-172 (бр. 79).

32 Бечки рукопис је купљен у Хиландару, а Оксфордски је Бодлејанској библиотеци 1683. године поконио Томас Смит (Thomas Smythe) који је службено боравио у Цариграду између 1668. и 1671. године – упореди: Мано Зиси 1995, 233-234 (бр. 1), 237-239 (бр. 6); Проловић 1986, 198-199 (бр. 13), 253-254, сл. 61.

33 Црно-беле фотографије страница почетка Матејевог и Лукиног јеванђеља објавила је: Јовановић-Стипчевић 2001, 252-253 (сл. 3-4).

34 Јовановић-Стипчевић 2001, 245-248, 250-251 (сл. 1-2).

сиво-плава, сиво-зелена, пурпурно-мрка и жута боја. Правоугаоног су облика и уоквирене истом црвеном бојом као и сама минијатура, а сличан им је и украс на угловима. Код заставице испред Марковог јеванђеља је срцолики украс идентичан онима на угловима оквира минијатуре. Приметно је, међутим, да су све заставице прилично невешто изведене, а то одудара од квалитета сликарства минијатуре, па се може претпоставити да су оне дело неког анонимног сарадника сликара минијатура.

Поређењем величине заставица и њиховог пропорционалног односа према тексту и маргинама стиче се утисак да је писар четворојеванђеља имао другачији концепт украса када је почео да пише ову књигу и да му се тек у току рада указала прилика да свој рукопис украси минијатурама и заставицама. Наслови јеванђеља по Матеју и Марку су исписани декоративније, крупним словима што је требало да буде главни украс рукописа. Сагледавајући пропорције маргина и текста Матејевог јеванђеља примећује се да је наслов исписан тако да не оставља места за заставицу која ту очигледно није планирана и да је она, по свему судећи, накнадно урађена. Тања је од свих осталих и практично је урађена на горњој маргини. Тиме је она видно сужена у односу на остале, а поремећен је и пропорционални однос сликано-калиграфског рада и маргина. Када је започео Јеванђеље по Марку писар је оставио више места на заглављу, претпоставља се за некакав украс, али свакако ужи него што је касније изведен. Пошто је накнадно урађена заставица ширира од оне испред Матејевог јеванђеља и захвата један део површине горње маргине и на овој страници, иако не тако изражено као у претходном случају, ремеће се пропорционални односи текста, украса и маргина. Да су ове две заставице накнадно урађене показује и чињеница да су обе, а поготово она испред почетка Јеванђеља по Матеју, видно шире од текста.

Другачији, усклађен пропорционални однос између сликано-калиграфског дела и маргина примећује се на почетку Лукиног и Јовановог јеванђеља. Заставице које их красе пропорционално су исте као она испред Марковог јеванђеља, али не покривају горњу маргину и стога не нарушавају пропорционалне односе. Складу тих страница доприноси и чињеница да се заставице протежу до ширине текста. Све то показује да су прво урађене заставице, при чему се сликар придржавао оквира који је био одређен за сликарско-калиграфски прилог, а писар наставио рад уклапајући текст са заставицом. Да је украшававање и писање овог јеванђеља текло овим редоследом потврђује и чињеница да су наслови ових јеванђеља исписани много ситнијим словима него они Матејевог и Марковог јеванђеља, јер они захватају практично само ширину размака између линија које су утиснуте да би одредиле размак између редова текста.

Све заставице овог синајског рукописа су изразито декоративног карактера, флорално-преплетног типа, при чему доминирају флорални мотиви. То је нарочито видљиво код тање заставице испред Матејевог јеванђеља код које су црним мастилом уоквирене црвена и жута трака, лабаво испреплетане тако да образују елипсе испуњене сучељеним срцоликим палметама црвене и зелено-сиве боје (сл. 5). Троугаоне површине са заобљеним врхом између елиписа и оквира заставице испуњене су такође сучељеним зеленим и пурпурно-мрким полупалметама. Преостале три веће заставице се разликују по томе што су шире, а трака чији су крајеви код њих спојени уплетена је тако да образује четири правилна круга које деле петље помоћу којих су формиране; само на заставици испред Лукиног јеванђеља је имало места и за две трећине петог круга. Дебела стабла лозице са изданцима полупалмета испреплетана су унутар кругова и у угловима између њих. Заставица испред Марковог Јеванђеља разликује се по томе што се на плаво-сивој позадини, чија је нијанса слична оној на минијатури јеванђелисте, истиче жута трака која гради кругове, док је лозица комплетно црвена. Два изданка ове лозице уплетени су у кругове тако да образују неку врсту ромбоида који се са њима наизменично смењују и то тако

што се њихови, замишљеном дијагоналом водоравно спојени углови, спајају са угловима суседног ромба преко преплета у центру круга. Они вертикални, уплетени у облику срца на чијем се врху налази мала палметица, излазе из кругова дотичући хоризонталне траке које граде правоугаоник. Карактеристично је и то што крајеви ова два изданка лозе са леве и десне, односно краће стране правоугаоника излазе из оквира правоугаоног поља заставице.

За разлику од описане заставице испред Марковог јеванђеља, сличан преплет лозица са полупалметама код оних испред Лукиног и Јовановог јеванђеља не излази из оквира правоугаоника (сл. 6-8). Ове две заставице се углавном разликују само по другој комбинацији истих боја. Код обе је позадина бојена жуто-окер; преплетни кругови оне испред Лукиног јеванђеља су пастелно сиво-зелени, док су они испред Јовановог јеванђеља у горњој половини, унутар црног цртежа, бојени оранж-црвеном, а у доњој жуто-окер бојом. Тиме је постигнут утисак да је овај низ кругова сачињен од две уплетене траке, иако се обе боје на бочним круговима стапају једна у другу без линије која би означавала крај једне и почетак друге. Стабла палмета су код оне испред Лукиног јеванђеља комплетно бојена црвеном бојом, једна половина разлисталих полупалмета у круговима сиво-плавом, док су оне које испуњавају просторе између суседних кругова сликане плавом бојом. Срцолики пупољци који красе унутрашњост углова формираних стаблима лозице између суседних кругова на месту додира са хоризонталним делом правоугаоног оквира, изведени су нијансама окер-браон боје. Преплет стабала лозице која и код претходних заставица образује ромбоидни низ, уплетен је са круговима који су, као и изданци полупалмете унутар кругова на заставици испред Јеванђеља по Јовану, бојени сиво-плаво. На левој половини сваког круга је са њима уплетен и потковичасто-срцолики мотив пурпурно-мрке боје на чијем се шпицу налазе волутице, а само у једном кругу оне изгледају као тролист. Истом пурпурно-мрком бојом изведене су и полупалмете које испуњавају горњи део површина између кругова, док су исте у доњем делу бојене оранж-црвено чинећи тако бојену равнотежу са горњим делом траке која формира уплетене кругове.

Пажљивим студирањем стила ових заставица приметимо да њихов аутор није био специјализован за илуминацију рукописа што показују не само ритмички произвољно у целину уклапане и непрецизно цртане, а исто тако и у осталим сегментима изведене преплетне јединице, већ и слободни потези четкице приликом наношења бојеног слоја који не робују цртежу лозица и кругова са којима се понекад стапају или га не додирују. Код палмета и полупалмета које испуњавају просторе између суседних кругова, а у случају заставице испред Матејевог Јеванђеља и оних унутар и изван елипсоидних преплетних јединица, цртеж и не постоји већ мајстор кичицом слободно, релативно широким потезом формира жељене облике. На исти начин он танким линијама наноси и акценте светле боје, линије на стаблима или цртице на палметама, који оживљавају испреплетане биљне елементе. Технички посматрано ове заставице далеко заостају иза најбољих дела професионалних илуминатора рукописа који су имали стрпљења за прецизну обраду и најситнијег орнаменталног дела украса. С друге стране посматрано, овде се виде дела која одају карактер брзог сликара који широким, размаханим потезима своје кичице није робовао прецизној обради сваког детаља, а притом је био склон и импровизацији која је излазила из устаљених шаблона илуминатора рукописа. Другим речима исказано, ове заставице су дело сликара који се бавио монументалним сликарством у коме је могао лакше да исказе свој темперамент.

Заставице синајског четворојеванђеља су, колико је нама познато, јединствене у српском рукописном наслеђу. Оне су поготово неуобичајене за илуминирани украс српских рукописа првих деценија XIV века, јер у то време у украсу још увек доминира преплет (сл. 12), уз минималну употребу флоралних елемената. То показује и заставица пре-

плетених кругова у четворојеванђељу са праксапостолим из Народне библиотеке у Београду (Рс 643) које се датује у почетак XIV века, а која је само по неким општим елементима сродна заставицама синајског рукописа (сл. 13).³⁵ Флорални украс је у српским рукописима под утицајем грчких добио доминантнију улогу тек од половине XIV века. Тако је заставици испред Матејевог јеванђеља синајског рукописа доста слична она цртана црвеним мастилом у четворојеванђељу из шесте деценије XIV века које се такође чува Народној библиотеци у Београду (Рс 648, л. 1а).³⁶ Извесну сличност са осталим заставицама синајског рукописа има она у триоду посном писара Касијана из дечанске рукописне збирке (бр. 61, л. 1а, сл. 14), насталом крајем XIV века (сл. 14).³⁷

У грчким рукописима се сличне заставице појављују у већем броју рукописа XIII века, а по начину изведбе су српском синајском рукопису најближе оне у провинцијским рукописима какви су на пример они из Универзитетске библиотеке у Чикагу (University of Chicago Library, сл. 17-20): Серпент лекционар (Serpent Lectionary, MS 715), четворојеванђеље бр. 727, затим Варнавино четворојеванђеље (Barnabas Gospels, MS 130) које потиче из Анталије и донекле Хескал четворојеванђеље (Haskell Gospels, MS 46,).³⁸ Сви они следе украс раскошних рукописа XIII века међу којима се истиче једна група изузетних рукописа последње деценије XIII и првих деценија XIV века (сл. 21-22) којој припадају углавном четворојеванђеља и то из Фиреце (Biblioteca Mediceo Laurenziana, MS Plut. VI,28), Балтимора (Walters Art Gallery, MS. W. 525), Оксфорда (Bodleian Library, MS Barocci 31), Ватикана (Vat. gr. 1158), Лос Анђелеса (Paul Getty Museum, MS 65), Венеције (Biblioteca Marciana, MS gr. 541) и Светогорске Велике Лавре (Cod. A2), затим још три лекционара – из Синајске збирке (Cod. sinai. gr. 228) и атоских манастира Ивирина (Cod. 30м) и Ставрениките (Cod. 27), псалтири из Ставрениките (Cod. 46) и Париза (Paris. gr. 21 и suppl. gr. 260) као и праксапостол Иочентија VIII из Ватикана (Vat. gr. 1208).³⁹ Заставици испред Матејевог Јеванђеља синајског српског рукописа најближе паралеле се налазе у наведеним рукописима синајског манастира (Cod. sinai. gr. 228, л. 116), оба рукописа из Ставрениките (Cod. 27, л. 3а, 161а; Cod. 46, л. 53б, 33б, 118а, 229а, 268а, 289а), као и оба рукописа из Париза (Paris. gr. 21, 44б, 58б, 262а; Paris. suppl. gr. 260, л. 1а, 64б, 138б).⁴⁰ Од истих елеманата украса компоноване су и заставице испред Марковог и Лукиног јеванђеља у четворојеванђељу архиепископа Николе из Библиотеке колеца Христове цркве у Оксфорду (Library of Christ Church College, MS Wake 25), које је настало у Цариграду око 1315/17. године.⁴¹ У много чему особене преплетне лозице свих заставица овог рукописа се могу поредити и са осталим заставицама синајског, српског четворојеванђеља, а и оне заостају квалитетом израде од минијатура са представама јеванђелиста. Осим тога, веома слично преплетене лозице карактеришу и заставцу рукописа број 16 (л. 56а) из скеврофилактона манастира Ватопеда који је 1340/41 исписао извесни Харитон у чувеном цари-

35 *Опис ћирилских рукописа НБС*, 329-331 (бр. 159), Албум, сл. 37.

36 *Опис ћирилских рукописа НБС*, 345-347 (бр. 164), Албум, сл. 55.

37 Датовање по: Богдановић 1982, 115 (бр. 1689).

38 За све наведене рукописе упореди сајт Универзитетске библиотеке у Чикагу.

39 Ову групу цариградских рукописа обрадили су Хуго Бухтал и Ханс Белтинг и датовали их у време око 1300. године, а за ауторе ове књиге место чувања рукописа из Лос Анђелеса није било познато, па је он очигледно тек касније доспео у Пол Гети Музеј (Buchthal/Belting 1978, Pl. 2-5, 8-11, 16-23, 30-33, 36-37, 41-65). За рукопис из Оксфорда упореди још: Hutter 1977, 96-98 (бр. 59), сл. 367-376. За Светогорске рукописе упореди и: *Treasures of Mount Athos* 1974-1991, Vol. 2, 98 (џк. 149-150), 329; *ibid.* Vol. 4, 208 (џк. 359-361), 338-339. Већина ових рукописа доступна је и online на сајту наведених библиотека. За наше предлоге различитих датирања ових рукописа упореди стр. 115-116 овог текста.

40 Buchthal/Belting 1978, Pl. 33c, 34ac, 50bc, 51b, 53a, 54a-b, 57ac, 60a, 61a, 62a, 63a.

41 Hutter 1997, Bd. 4.1, 124-126 (бр. 44); *ibid.*, Bd.4.2, 195 (сл. 576), 197 (сл. 578).

градском манастиру Одегон, иако лозица на овој заставици није уплетена у кругове који су испуњени животињским представама.⁴² У свим овим рукописима следи се онај тип украса који води порекло из грчких рукописа IX и нарочито X века, па се заставице сличне онима у синајском српском рукопису налазе и у чувеном Париском псалтиру (Paris. gr. 139) и Берлинској хипиатрици (Staatsbibliothek – Preußischer Kulturbesitz, Cod. Phill. 1538, Hippiatricorum collectio) који су настали око половине X века. По свему судећи оба су урађена за византијског цара Константина VII Порфирогенита.⁴³ Нарочито Берлински рукопис, са својим безбројним заставицама првокласног квалитета израде, представља својеврсну енциклопедију византијског орнаменталног украса.

Минијатура

Од четири минијатуре јеванђелиста које су, како је напред већ истакнуто, још 1935 виђене на почетку свих јеванђеља у овом синајском рукопису, данас се у њему налази још само минијатура јеванђелисте Матеја. Изнад јеванђелисте је на сиво-плавој позадини старосрпским језиком исписано име јеванђелисте: ✠ **МАТѢИ КВАНЬ[Г]ЕЛИСТЬ** (Исти писар је исписао и прву реч Јеванђеља по Матеју (**КНИГА**) која је на овој минијатури исписана на књизи коју управо исписује јеванђелиста, а истом палеографском типу припадају и ознаке најаве читања у току богослужења уз заставице рукописа: ✠ **ЧАС** ✠ **Д** ✠ (л. 4а), ✠ **ЧАС** ✠ **Г** ✠ (л. 84а) ✠ **ЧАС** ✠ **Г** ✠ (л. 52а, 113а) итд. Палеографске одлике слова откривају нам да је ову сигнатуру урадио писар који је неговао писмо, које је, за разлику од оног којим је писано четворојеванђеље карактеристично за крај XIII и почетак XIV века. По томе је ближи писару Дамјану који се потписао у Шишатовачком четворојеванђељу. Паралеле за ово писмо налазимо и у старијим рукописима дечанске збирке, паримејнику бр. 141, који се датује у крај XIII или почетак XIV века и нарочито требнику бр. 67 из истог времена као и паримејнику Црколез 4 из 1320-30. године (сл. 11).⁴⁴ У пећкој збирци је у сличном маниру писан псалтир бр. 68 из прве четвртине XIV века (сл. 10).⁴⁵

Минијатура је дело талентованог сликара који припада кругу најбољих византијских мајстора свога времена. Јеванђелиста је приказан седећи на четвртастој столици без наслона у тренутку док исписује почетак свог јеванђеља (сл. 25, 41 и 49). Ногама се ослања на четвртасти супеданеум, а испред њега стоји осмоугаони ормарић са прибором за писање. Иза јеванђелисте се налази ниска преграда, а иза ње, са леве стране, велики крст ослоњен на стубиће са капителима преко којег је пребачена драперија. Са десне стране види се мањи архитектонски облик тробродног типа са средишњим равним кровом на коме се налази један крчаг и великим полукругом засведеним вратима на којима је црвена завеса. Слика је уоквирена релативно широким црвеним рамом на чијим се угловима налази по један срцолики лист.

На минијатури доминирају црвено-ружичасти тонови са којима су изведени хитон јеванђелисте, јастук на којем он седи, осмоугаони ормарић испред њега, велики крст иза јеванђелисте и драперија која је пребачена преко њега као и завеса на вратима

42 *Γρά Μέρση Μονή Βατοπαδίου* 1996, Т. 2, 568 (Ек. 514).

43 За неке примере из ових и сличних рукописа X века упореди: Prolović 2021, Pl. LXXI-LXXX; Weitzmann 1935, Taf. XIX-XXI и многе друге. За оба наведена рукописа види још: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN827740514&PHYSID=PHYS_0001 [Децембар 2021]; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10515446x/f19.item> [Децембар 2021].

44 Богдановић 1982, 80 (бр. 1078, 1080), 109 (бр. 1556); Тодоровић-Шагота 1956, 199-211; *Изложба српске писане речи*, 71, 82; Ђоровић 1936, 93 (бр. 7); Мошин 1959, 316 (бр. 3).

45 Богдановић 1982, 89 (бр. 1226); Мошин 1968-1971, 43-44 (бр. 32); Вуксан 1936, 168 (бр. 71) или 169 (бр. 75); MacRobert 1995, 79-88; MacRobert 1991, 1-22; MacRobert 1989, 1-33.

грађевине, бојена тамније сивим тоновима. Светлије сивим нијансама је насликана ниска преграда иза јеванђелисте. Под је бојен сиво-зеленом бојом, док је позадина неба сиво-плава. Мрке нијансе употребљене су за израду столице, супеданеума, стубића на којима се ослања крст, химатиона и инкарната јеванђелисте, при чему је на овом последњем само минимално и готово неприметно употребљена и маслинасто зелена. Коса јеванђелисте је у црно-сивим нијансама, а ореол око његове главе окер. Исте боје су, као што је горе већ примећено, коришћене и за израду заставица што је доказ да су минијатуре и заставице овог рукописа рађене истовремено.

Одређена монументалност и класицистичка обрада, колорит, као и једноставни рам минијатуре, који је на угловима украшен са по једним листом, везују ову минијатуру за већ поменућу групу рукописа за које се с правом претпоставља да су дело једне цариградске радионице. Она се у време ренесансе Палеолога окренула обрасцима из времена ренесансе Македонаца, па је за израду минијатура јеванђелиста, као и орнаменталног украса рукописа користила предлошке X века. Синајска минијатура се тако може поредити са четворојеванђелијима из Лос Анђелеса (Paul Getty Museum, MS 65, сл. 28, 37), Ватикана (Vat. gr. 1158), Балтимора (Walters Art Gallery, MS W. 525, сл. 28, 38, 42), Оксфорда (Bodleian Library, MS Barocci 31), Венеције (Biblioteca Marciana, MS gr. 541) и Фиренце (Biblioteca Mediceo Laurenziana, MS Plut. VI.25, сл. 43), као и праксапостол Иночентија VIII и Ватикана (Vat.gr.1208).⁴⁶ С изузетком праксапостола у коме су представљени стојећи ликови апостола, у овим рукописима су представљени седећи јеванђелисти који следе класицистичне обрасце који се сусрећу у многим грчким рукописима из средине и друге половине X века. На то указује и мобилијар који се ограничава на столицу на којој јеванђелиста седи и сточић са прибором за писање испред њега. И стојеће фигуре у поменутом ватиканском праксапостола следе традицију X века, а златна позадина у свим рукописима прати примере из последње четвртине X века и времена око 1000. године.⁴⁷

Иако на минијатури синајског, српског рукописа нема злата у позадини, а и мобилијар приказан на њој не следи у потпуности обрасце приказане из горе наведених рукописа, јасно је да се умеће сликара синајског рукописа темељи на овим остварењима непознатог цариградског ателеа. На то указује и оквир синајске минијатуре који у основи следи образац створен у цариградском ателеу. Сматра се да су углавном сви ови рукописи настали око 1300. године. Неки од њих су, по нашем мишљењу, могли настати и нешто раније, али и недуго после 1300. године. Ту мислимо на рукопис из Лос Анђелеса (Paul Getty Museum, MS 65) чије су минијатуреј дело два, а можда и три мајстора. Стил сликара који је сликао Матеја и Луку веома је експресиван и може се поредити са остварењима Мануела Панселина у Протатону или Михајла и Ефтихија у Богородици Перивлепти у Охриду. Био би то разлог да се овај рукопис датира у последњу деценију XIII века. С друге стране минијатуре јеванђелистара из Оксфорда (Bodleian Library, MS Barocci 31), које су свакако дело два мајстора, и поред старих иконографских предложака, нарочито видљивих на минијатурама сликара који је урадио представе јеванђелиста Марка и Луке, показују стилске елементе карактеристичне за прве деценије XIV века, нарочито изражене код слабијег сликара фигура Матеја и Јована. Код овог минијатуристе је, наиме, јасно изражена тежња ка уситњавању облика, која се јасно разликује од монументалности каракте-

46 Buchthal/Belting 1978, 18-26, 32-34, 39-54, 109-113 (Nr. 6, 7, 8), 116-121 (Nr. 11-14), Pl. 2-4, 5-15, 24-29, 38-48 (као што је у напомени 39 већ речено за ауторе ове књиге место чувања рукописа из Лос Анђелеса било је непознато). За рукопис из Оксфорда упореди још и: Hutter 1977, Bd. 1, 96-98 (бр. 59), 239-261 (сл. 369-372).

47 О групи рукописа са представама стојећих фигура јеванђелиста и минијатурног сликарства тог времена упореди: Prolović 2021, 365-396, Pl. LXVI-LXXX.

ристичне за XIII век. Зато се не може прихватити мишљење према коме се оне датују у крај XIII столећа,⁴⁸ већ се, с обзиром на боље и старијој традицији припадајуће сликарство минијатура Марка и Луке, морају датовати шире, свакако ближе другој деценији XIV века. Поред ових рукописа и минијатуре четворојеванђеља из Балтимора (Walters Art Gallery, MS W. 525), које су по свему судећи такође дело два мајстора, показују у обради инкарната неке особине које се појављују на минијатурама из прве деценије XIV века, а слична обрада инкарната је видљива и код сликара синајског четворојеванђеља. Управо тај стил, који долази до изражаја на делима из друге и треће деценије истог века, заједно са неким иконографским елементима, указује да је минијатура синајског рукописа настала у првим деценијама XIV столећа.

У стилском и иконографском погледу може се приметити да је сликар синајске минијатуре већ прихватио новине које су наступиле у XIV веку, иако се и даље држи монументалности која је била карактеристична за претходну фазу. Иконографски се то примећује у представама архитектуре у позадини и то најчешће, као на синајској минијатури, ниски зид и архитектонски елементи на левој и десној страни слике изнад њега. То видимо већ на минијатурама четворојеванђеља број 47 из светогорског манастира Пантократор које је настало 1301. године (сл. 27).⁴⁹ Тако је, у овом рукопису, мобилијар на представи јеванђелисте Марка, тј. столица на којој седи и осмоугаони сточић са прибором за писање, готово идентичан са истим на синајској представи. И ове минијатуре карактерише монументалност негована у XIII веку и релативно тамни инкарнати, али другачије моделовање лица и одеће јеванђелиста које овог минијатуристу битно одваја од сликара синајске минијатуре. За разлику од сликара четворојеванђеља из манастира Пантократор, који је, по нашем мишљењу, можда представник неке солунске радионице, предлошке и стил горе поменуте цариградске радионице наставља сликар минијатура јеванђелиста Матеја, Марка и Луке у четворојеванђељу Библиотеке колеца Христове цркве у Оксфорду (Library of Christ Church College, MS Wake 25), чије је време настанка, око 1315/17. године, тачније одређено поменом ктитора Николе, архиепископа Визе у Тракији (сл. 32, 40).⁵⁰ Обрада одеће јеванђелиста у овом рукопису као и широки једноставни рам минијатура могли би се донекле упоредити са истим на минијатури синајског, српског рукописа. Слични стари обрасци, али и новине које је донео XIV век, приметни су и на минијатурама атоског рукописа Филотеу 5, који је свакако настао у првим деценијама XIV века (сл. 33).⁵¹ Столице на којима седе Лука у атоском и Марко у оксфордском рукопису готово су идентичне са онима на минијатури синајског, српског рукописа.

Стилски и иконографски посматрано синајској минијатури су најближе представе јеванђелиста у неколико рукописа из Свете Горе. Један од њих је рукопис бр. 32 из Манастира Дионисиу, који се обично датује у XIII век (сл. 39).⁵² Иконографски гледано овде су коришћени стари предлошци X века, а приказан мобилијара нема сличности са оним на синајској минијатури. Стилски елементи показују јасне одлике новог таласа XIV века, па овај рукопис треба датовати у прву четвртину XIV века. Још већу стилску сличност показују минијатуре четворојеванђеља број 938 из Манастира Ватопеда, које је, пре-

48 Hutter 1977, 96.

49 Buchthal/Belting 1978, 66, Pl. 80; *Treasures of Mont Athos* 1974-1991, T. 3, 128-131 (сл. 174-177), 263-265.

50 Buchthal/Belting 1978, 71-72, Pl. 83-85; Hutter 1997, Bd. 4.1, 122-126 (No 44), *ibid.*, Bd. 4.2, 192 (Fig. 573), 194 (Fig. 575), 196 (Fig. 577). Минијатура јеванђелисте Јована и Прохора накнадно је урађена, вероватно у XVI веку.

51 Buchthal/Belting 1978, 70, Pl. 82b-d; *Treasures of Mont Athos* 1974-1991, T. 3, 195-197 (εικ. 302-304), 305-307 (са погрешним датовањем у XIII век).

52 *Treasures of Mont Athos* 1974-1991, T. 1, 81 (εικ. 67-68), 406-407.

ма запису, настало 1304. године (сл. 36, 44).⁵³ У још два четворојеванђеља из истог светогорског манастира, минијатурама богато украшен рукопис број 937 и број 913 у коме се налазе само представе јеванђелиста, приметне су, поред стилских и иконографске паралеле за синајски, српски рукопис (сл. 31, 34, 46, 48). Минијатуре рукописа Ватопед 937 су по свему судећи дело сликара рукописа Ватопед 938, а даља испитивања могла би да покажу да ли је он имао и помоћника. У сваком случају оба ватопедска рукописа су украшена у исто време. Минијатуре четворојеванђеља Ватопед 913 могле су настати и у другој, а најкасније трећој деценији XIV века.⁵⁴ У истом атељеу настале су и минијатуре јеванђелистара број 82 са Патмоса, које се датирају у рани XIV век (сл. 35, 81),⁵⁵ а иконографски су нарочито сличне минијатурама у рукопису Ватопед 938. Овој групи рукописа треба прикључити минијатуру са представом јеванђелисте Марка на листу који се чува у Лос Анђелесу (Paul Getty Museum, MS. 70) и датираје око 1325–1345. године,⁵⁶ а који је вероватно део неког четворојеванђеља чије је време настанка, по нашем мишљењу, судећи бар по овој минијатури, око 1325. године (сл. 29, 45). Даљи развој овог стила видљив је на минијатурама рукописа А 46 из светогорског манастира Велика Лавра, који је записом датован у 1333. годину.⁵⁷ Минијатуре јеванђелиста су у овом рукопису, слично као и рукописима горе поменуте цариградске групе, украшене орнаментисаном бордуrom са срцеликим листом на угловима, а што се може упоредити и са минијатуром синајског рукописа. Овоме се прикључују иконографски и стилски блиске минијатуре рукописа број 81 из Манастира Светог Јована на Патмосу који је настао 1334/35. године.⁵⁸

За разлику од минијатура поменутих рукописа, представа јеванђелисте Матеја у синајском, српском рукопису је врло специфична, како по колориту који се не уочава код других сликара, тако и по неким иконографским елементима приказаним у позадини сцене. Карактеристичан је мрки инкарнат јеванђелисте који се може приметити само још код сликара јеванђелисте Марка у четворојеванђељу из Лос Анђелеса (MS 65, л. 1036), Марка и Луке у четворојеванђељу из Балтимора (MS W 525, л. 56а) као и на листу са ликом јеванђелисте Марка из Лос Анђелеса (MS 70). Док се стил мајстора јеванђелисте Марка у четворојеванђељу из Лос Анђелеса битно разликује од оног на синајској минијатури, маниру сликара синајског рукописа стилски је најближи онај мајстора четворојеванђеља из Балтимора, па донекле и оног који је сликао минијатуру на листу из Лос Анђелеса. Слика синајског рукописа, међутим, не показује жељу за прецизном обрадом сваког детаља на лицу јеванђелисте како то чине сликари минијатура, а то се примећује и на обради других елемената представе. Тако он, за разлику од мајстора управо наведених и других горе поменутих цариградских рукописа, није орнаментисао бордуру која уоквирује минијатуру, па и то као и широки потези његове кичице указује да мајстор синајске минијатуре није био сликар који је специјализован за израду минијатура. По свему судећи он је претендовао ка монументалном сликарству у којем је његов сликарски дух долазио до пуног изражаја. На то указује и специфичан колорит, као и архитектонски и остали декоративни елементи ове минијатуре, чије паралеле налазимо управо у монументалном сликарству.

53 *Treasures of Mont Athos* 1974-1991, Т. 4, 146-147 (ѣк. 268-271), 308-309; Buchthal/Belting 1978, 65-66.

54 *Treasures of Mont Athos* 1974-1991, Т. 4, 129-130 (ѣк. 237-240), 135-145 (ѣк. 248-267), 301-302, 304-308 (са општим датовањем оба рукописа у XIV век).

55 Kominis 1988, 292-293, 318 (Fig. 39-40).

56 Упореди сајт музеја у Лос Анђелесу.

57 *Treasures of Mont Athos* 1974-1991, Т. 3, 46 (ѣк. 31-34), 227-228; Buchthal/Belting 1978, 70, Pl. 86.

58 Kominis 1988, 293-295, 315-323 (Fig. 41-42, 44); Buchthal/Belting 1978, 71, Pl. 87.

Минијатура синајског рукописа показује велику повезаност са сликарством Цркве Светог Димитрија у Пећкој патријаршији, а веза се огледа не само у иконографским појединостима, већ и у стилским одликама. Специфичност синајске минијатуре је велики црвени крст насликан иза леђа јеванђелисте који се не појављује ни у једној другој нама познатој минијатури. Готово идентичан монументални крст, са чијег се врха такође спушта драперија, насликан је на фресци са представом *Рођења Богородице*, која се налази на јужном зиду олтарског простора ове пећке цркве (сл. 52).⁵⁹ Разлика се огледа само у нијанси црвене боје којом је крст сликан; за онај на минијатури употребљен је цинобер, који иначе доминира на овој минијатури, док је на фресци кармин-црвена. Танки стубићи са капителима који подупиру крст су често приказани и на фрескама Пећке цркве. Они подупиру, на пример, кровне елементе грађевине у позадини већ поменуте стене, а затим и надстрешницу на објекту који се налази иза леђа јеванђелисте Матеја, насликаног на југоисточном пендентифу цркве.

Грађевина наизглед слична тробродној базилици али са равним средњим кровом која испуњава позадину десне стране минијатуре готово је идентична оној у сцени *Причешћа апостола вином* у олтару пећке цркве (сл. 53, 55), а врло је слична и оној насликаној на другом делу ове фреске, тј. на сцени *Причешћа хлебом*. Сличан архитектонски елемент налази се и иза леђа представе јеванђелисте Луке на северозападном пандантифу цркве. Крчаг који је као декоративни украс насликан на средишњем, заравњеном крову ове грађевине има паралеле на горе поменутој фресци *Рођења Богородице* где он, у рукама девојке која стоји лево од великог крста, има практичну улогу, али му његова пренаглашена величина одређује и декоративну функцију коју је овај мајстор чини се радо истицао. Облик крчага на минијатури одговара оном у рукама бабице при купању Христа, а у оквиру фреске *Рођења Христовог*, док је сведени украс од две паралелне линије на „трбуху“ крчага идентичан оном на анфори у руци персонификације Јордана на фресци *Крштења Христовог* (сл. 45).

Поређењем мобилијара сликаног на минијатурама са оним на фрескама примећује се велика сличност столице на којој Матеј седи са онима на представама јеванђелиста у пећкој цркви, што се огледа не само у облику четвртасте столице без наслона са карактеристичним коцкастим завршецима ногара, већ и представама резбарених профила и украсних шрафура. Све ове одлике се примећују и на столицама на којима седе владари у оквиру сцена Васељенских и српских сабора на своду западног травеја цркве (сл. 51-52).

Што се тиче колорита и ту је приметна извесна сличност, док се разлика примећује само у наглашеној употреби цинобер-црвене боје на минијатури која указује и на темперамент сликара. На фрескама је чешћа употреба кармин-црвене тј. симболичне пурпурне боје, што углавном одговара бојама које су коришћене у монументалном сликарству. Да је сликар фресака ипак гајио одређени афинитет према црвеној боји казује и позадина на којој су насликане стојеће фигуре владара, Светог Саве и ктитора храма архиепископа Никодима. Оваква боја позадине има свакако своју симболичну поруку, али она, чини се, није често примењивана при сликању владарских и архиерејских представа. Паралелу налазимо још само у призренској Цркви Богородице Љевишке. Остали бојени спектар, сиви тонови за архитектонске кулисе, мрки за инкарнат, химатион и мобилијар, зелена за земљу, а све то у комбинацији са специфичном плавом бојом неба у позадини јеванђелисте указује на везу минијатуре са фрескама Цркве Светог Димитрија.

59 За ову фреску и све остале даље наведене паралеле из цркве светог Димитрија у Пећкој Патријаршији упореди сајт Фонд Благо – <https://www.blagofund.org/Archives/Pec/sr/Demetrios/Pictures/>. Детаљ са крстом ове сцене публикован је у колору код: Ђурић (1974), сл. XXXV.

Поређењем стилских особености приметна је веза минијатуре са фрескама Цркве Светог Димитрија. Она се огледа у начину моделовања драперије на минијатури и то пре свега у пределу тела које покрива химатион, а који у потпуности одговара представљању одеће која прати обресе тела представљених анђела и светитеља на фрескама (сл. 55-59). Што се тиче моделовања инкарната ту је ситуација нешто компликованија. Већ је више пута истакнуто да је илуминирано лице јеванђелисте моделовано тамнијим мрким тоновима уз готово неприметан уплив маслинасте боје на ободима лица. На фрескама су, у већини случајева, за лица коришћени светлији тонови са јасном употребом маслинасто-зелене. И код неких светитеља у зидном сликарству примећује се употреба углавном мрких тонова за сликање инкарната. Примери су лице Христа на представи његовог *Вазнесења* у куполи цркве, представе пророка Мојсија и Арона или пустиножитеља Онуфрија (сл. 64-66). Што се тиче моделовања лица овде се примећује разлика која је, с једне стране условљена различитим техникама рада минијатурног и монументалног сликарства, а са друге, начином рада уметника који није имао стрпљења за истанчану обраду детаља. Али ако упоредимо представе лица неких мањих фигура на фрескама са минијатуром, онда су везе сасвим очигледне. При том, не види се велика разлика ни у остварењима ова два мајстора, што указује да су припадали истој сликарској школи. Упоредни примери су икона Христа урађена у гризају, а коју као симбол своје борбе за иконе држи у руци Свети Стефан Нови, лик Христа на представи *Мандилиона* и у сцени *Преображења*, као и представе ликова народа у сцени *Силаска Светох Духа на апостоле* или представе жена у сцени *Оплакивања Христа* (сл. 61-63, 67). Уочљива је и сличност при сликању очију и то пре свега њихових тамних зеница које су изведене као црне тачке постављене у угловима очију. Ова карактеристика сликара приметна је и код крупније сликаних ликова код којих су и ситнији детаљи могли да буду лакше изведени. Код жена на представи *Оплакивања Христа*, на пример, примећује се исти начин сликања косе са тамним власима на челу и светлијим праменовима на темну.

Из свега горе наведеног се може извести закључак да је минијатура синајског рукописа дело сликара Цркве Светог Димитрија у Пећкој патријаршији. Разлике у колориту инкарната и сликарском умећу указују да су фреске Цркве Светог Димитрија радила два мајстора који су равноправно поделили посао. Истој дружини припадао је још један сликар скромнијих способности са одговарајућим, скромним учешћем у раду. Његов рад се види углавном на споредним детаљима неких сцена.⁶⁰ Вођа ове сликарске мисије у Пећи био је Јован који се потписао испод фреске Богородице у конхи апсиде цркве. Пошто се ова представа, пре свега у обради инкарната лика Богородице, Христа у медаљону на њеним прсима и арханђела који је фланкирају, битно разликује од лика јеванђелисте, верујемо да је минијатура дело именом данас непознатог Јовановог сарадника који је равноправно делио посао са њим. Заставице рукописа су, по свој прилици, рад већ поменутог трећег сликара, а можда и ученика скромнијих способности. Преостаје нам још да се надамо, да ће једног дана искрснути и преостале минијатуре овог рукописа, које би пружиле могућност да се сазна да ли је и сликар Јован учествовао у његовом украшавању. Судећи по другим рукописима, у којима је при украшавању учествовало најчешће два, али и више сликара, оваква могућност сасвим је извесна (сл. 68-71). По свему судећи, архиепископ Никодим је искористио присуство поменутих сликара у средишту српске Архиепископије како би их ангажовао да, поред осликовања његове задужбине, насликају и минијатуре за рукопис чије је писање, како је горе већ објашњено, управо било у току. Тако се време настанка ових минијатура може везати за време настанка живописа пећке Цркве

60 Наше виђење броја сликара у цркви пећског светог Димитрија поклапа се са оним Војислава Ј. Ђурића који је такође уочио рад три сликара на фрескама ове цркве – упореди: Ђурић (1974), 59.

Светог Димитрија. Наведене паралеле минијатурног сликарства, палеографске одлике писма рукописа и записом тачно датован Шишатовачки апостол, чији је, поготову први писар, повезан са писаром синајског четворојеванђеља, показују ваљаност новог датовања живописа ове пећке цркве у период између 1322. и 1324. године.⁶¹

Сличност синајске минијатуре са онима у рукописима цариградске провенијенције покреће и питање порекла сликара који су радили за архиепископа Никодима. Сликаре српских цркава се, у већини случајева, везује за сликарске радионице Солуна, а недостатак већег броја цариградских споменика фреско сликарства отежава правилно одређивање порекла сликара. Зато није могуће искључити могућност да у овом случају у Пећи имамо дело сликара који су били представници неке цариградске радионице који су ишли путем који се делимично разликовао од изразито класицистичког стила видљивог у репрезентативним споменицима цариградских мајстора тог времена, Цркви Христа Хоре у Цариграду или Светим Апостолима у Солуну. Можда и није случајно да се сликар Јован потписао управо испод представе *Богородице знамење*, која је позната и као Влахернитиса, јер се ова нерукотворена икона некада чувала у познатој Богородичиној цркви цариградског округа Влахерне. Најзад овакву претпоставку могле би да поткрепе и везе архиепископа Никодима са Цариградом који је посетио још док је био хиландарски игуман. Верује се, наиме, да је вршећи дипломатску мисију у престоници Ромеја, тамо боравио крајем 1311. или почетком 1312. године. Том приликом присуствовао је и богослужењу по Јерусалимском типичу које је на њега извршило снажан утицај.⁶² Поставши архиепископ, 1318/19. године, превео је типик Светог Саве Освећеног Јерусалимског и тако прилагодио богослужењу у српској цркви. Из предговора његовог превода сазнаје се да је претходно упутио у Цариград своје посланике да му донесу грчки примерак који се чувао у Манастиру Светог Јована Крститеља. Он му је послужио као предлог за српски превод.⁶³ Јасно је стога да је Никодим имао добре везе са Цариградом, па је српски архиепископ приликом ових, а можда и неких других нама непознатих контаката са различитим круговима византијске престонице могао да упозна и цариградске уметнике које је ангажовао у Србији. Све ове чињенице морају се узети у обзир приликом даљег истраживања сликарства Цркве Светог Димитрија у Пећи које би, додатним анализама иконографије и стила, могле да допринесу и спознају порекла сликара.

Оковани повез рукописа

Као што су то текст и украс, тако и повез овог синајског рукописа представља праву занимљивост и јединствен је примерак у српском средњовековном рукописном наслеђу. Корице рукописа пресвучене су црвеним брокатом; на средишту предње причвршћена је већа правоугаона метална икона са представом *Успења Пресвете Богородице*, док њене углове красе четири, такође правоугаоне, али битно мање металне плоче са представама јеванђелиста (сл. 1). Две копче такође имају металне затвараче који су фиксирани на предњој и задњој корици, а продужени су жутих памучних тракама које својом дебелином и робусношћу обезбеђују уредно затварање рукописа. У овом чланку изнећемо резултате нашег прелиминарног истраживања овог повеза, а потпуна истраживања, у која ће морати да се укључе и мало истражени слични повези других рукописа синајске збирке, биће публиковани у посебном раду.

61 За ново датовање цркве Светог Димитрија упореди: Тодић 2004-2005, 123-140.

62 Кисас 1987, 36-38; Динић 1955, 69-71; Живојиновић 2011, 103-104.

63 Стојановић 1982-1987, књ. I. 21-24 (бр. 52); Мирковић 1957-1958, 12-19, 69-85; Живојиновић 2011, 106-107; Трифуновић 2004-2007.

Повез рукописа и пресвлага од орнаментисаног црвеног броката по свему судећи нису оригинални, а детаљно испитивање експерата за тканине могло би да одреди тачно време поновног повезивања овог рукописа. Судећи по веома искрзаној и испрљаној тканини може се претпоставити да је повез стар и да је свакако постојао још док је рукопис био у функцији, дакле пре његовог похрањивања у библиотеку синајског манастира. Кинеска технологија израде броката пренета је вероватно преко Индије у Византију тек у време Палеолога, а одатле даље на запад, где је ова тканина, нарочито у време барока, била популарна. Због компликованог процеса производње била је веома скупа, па су само аристократија и црквени достојанственици могли себи да је приуште. Радо је коришћена и за литургијску одећу.

Сличан повез од црвеног броката или сомота украшеног металним апликацијама има више старих синајских рукописа, а верује се да су они тако преповезани у XVI или XVII веку. То указује да је и српски рукопис поново повезиван у неком каснијем периоду и то на Синају.⁶⁴ Повезу српског рукописа најсличнији је онај од свиленог броката синајског грчког четворојеванђеља број 179 из раног XII века, за који се претпоставља да је настао у XV веку.⁶⁵ Металне апликације овог грчког рукописа (*Пачнеће* у средини и медаљон са попрсјима јеванђелиста у угловима), као и оне на другим корицама синајских рукописа истог типа, битно се разликују од металних рељефних иконица на предњој корици српског рукописа које су у сваком случају старе, средњовековне. Нема трагова који би указивао да су оне ту накнадно постављене, иако се несме искључити могућност да су оне приликом накнадног повезивања рукописа педантним опхођењем преузете са оригиналног повеза. На средишту задње корице српског рукописа примећују се две малене рупе које вероватно потичу од клинова којима је, по свему судећи, био причвршћен метални украсни мотив какви су се, по правилу, аплицирали и на угловима задње корице. Они имају и практичну примену, јер чувају повез од превеликог хабања и оштећења. Металне месингане копче српског рукописа су свакако новијег датума, исто као и дебеле памучне траке које их повезују.⁶⁶

Рељефне иконице које красе предњу корицу четворојеванђеља су посебно занимљиве. Тренутно нема поузданих података од ког метала су начињене, али судећи по карактеристичној тамној патини претпостављамо да је у питању сребро од кога су се уобичајено и правили окови рукописа и икона. Сасвим је извесно да су оне биле првобитно и позлаћене, јер се на неким местима појављују жути трагови и одсјаји који вероватно потичу од позлате. Релативно велика представа Успења Богородичиног која покрива централни део предње корице, својим размерама складно се уклапа у формат рукописа. Сцена је сведена на мали број учесника. У доњој половини налази се Богородица на одру, а изнад ње доминира централна представа Христа у мандорли са мајчином душом у рукама; његова сигнатура (IC XC) угравирана је лево и десно од његове ореоле. Око одра налазе се само одабране фигуре апостола; Петар са кадионицом стоји код главе, а Павле код

64 На сличан начин су преповезани Лекционар бр. 219 из раног XII века и Четворојеванђеља бр. 153 из друге половине XII века – Weitzmann/Galavaris 1990, 122-123 (Cat. No 44), 180-182 (Cat. No 64), Pl. CXXX (Fig. 406-404), CLXXXVI (Fig. 666-667), CLXXXIX (Fig. 681), за чије се повезе верује да потиће из XVI века, затим Четворојеванђеље бр. 149 из краја XII века чији повез још није тачније датован – Weitzmann/Galavaris 1990, 184-187 (Cat. No 66), Pl. CLXXXIX (Fig. 681), Апостол са посланицама из XI/XII века повезан у зелени сомот вероватно у XIX веку – Weitzmann/Galavaris 1990, 110-116 (Cat. No 41), Pl. CXXXVI (Fig. 385), као и рукопис 199 из око 1400. године са повезом из XVII века.

65 Weitzmann/Galavaris 1990, 128-131 (Cat. No 48), Pl. CXXXVI (Fig. 439); *Синај/Византија/Русь* 2000, 14.

66 За металне копче различитих епоха: Adler 2010.

ногу Богородице, полуфигура Јованова, по уобичајеном обрасцу, смештена је иза одра мајке Божије према којој је нагнут скрхан болом, док у полуфигури приклоњеној одру, представљеној изнад Петра треба, судећи по иконографији, препознати Андреју. Изнад апостола, лево и десно од мандорле са Христом, налази се по једна полуфигура архијереја изнад којих је, симетрично уз мандорлу, постављена по једна фигура анђела са великим свећњацима у рукама. Ову небеску појаву употпуњује шестокрили серафим који стоји на врху мандорле. У левом горњем углу, изнад анђела, вијори се драперија која извире из стуба постављеног у горњем, левом делу сцене. Као противтежа, изнад анђела са десне стране види се облик који подсећа на кров имагинарне архитектуре. Ликови су изведени поједностављено, само основним цртама лица – при чему је већа пажња поклоњена само Христу. Драперије су обрађене без много набора, уз изузетке неких ситних детаља, мада без орнаментисаних површина. Мали број релативно монументално представљених учесника, сведена обрада у којој преовладавају глатке површине, а међу њима посебно оне у мандорли и на позадини сцене, одговара стилу који је у карактеристичан за средњовековну уметност, закључно са XIII веком.

Нешто грубље изведене су полуфигуре јеванђелиста, Луке ($\overline{\text{8K}}$) у горњем левом, Јована ($\overline{\text{Iw}}$) у горњем десном, Матеја ($\overline{\text{M}\Theta}$) у доњем левом и Марка ($\overline{\text{MP}}$) у доњем десном углу предње корице. Јован држи у руци свитак, а остали књигу. Њихове титлом скраћене и доста крупним и лепим словима урађене сигнатуре нису угравиране, већ су испупчене у односу на позадину. Ово је чешће примењивано на предметима од метала, док се у репрезентативном облику појављује, на пример, на постолу путира из XIV века, из ризнице Манастира Ватопеда. Српски пример је познати диптих деспотице Јелене – монахиње Јефимије који се чува у Хиландару.⁶⁷ Одећа јеванђелиста моделована је дубоким наборима, а позадина ликова орнаментисана тако што је испресецана дијагоналним линијама које граде мрежу ромбоида. Само се око сигнатура Луке, Матеје и Марка појављује орнамент сачињен од кружића и полукружића. Насупрот монументалности и израженој пластици фигура овај вид украса позадине нешто више одговара радовима на металу из каснијег периода, мада не може да буде потврда за касније датовање. Грубо изведени набори који прекривају комплетну одећу имају своје паралеле у уметничким делима на металу, на пример у сценама легенде о *Нерукотвореном образу* које красе метални оков иконе са чувеном представом *Мандилиона* из Ђенове који је дело неке од цариградских радионица.⁶⁸

Клинови са кугластом главицом са којима су релефне плочице причвршћене за корицу веома су добро и у целости очувани. Они су врло прецизно и пропорционално распоређени уз танак рам иконица, што је редак случај чак и код неких радова који су производ најугледнијих радионица. Посебно је интересантан танак, али прилично доминантан, ваљкасти, тордирани рам ових икона. Такви рамови налазе се на ободима сребрних и позлаћених уметничких творевина Византије који се углавном датирају у XI и XII век. У потрази за аналогијама могу се навести Триптих са представом *Деизиса* и ставротекотом на полеђини из Ермитажа, цариградски рад са краја X или почетка XI века, реликвијар Светог Димитрија из 1056–1067. године који се чува у Музеју московског Кремља, ставротек са почетка XII века из Руског музеја у Санкт Петербургу, ковчежић за мошти Светог Димитрија који се чува у Манастиру Ватопеду и датира у другу половину XII века, једна метална икона из касног XII столећа, са представом *Благовести* из Бенаки музеја у

67 *Ἑρὰ Μένυση Μονή Βατοπαδίου* 1996, T. 2, 475-477 (Εικ. 420-423); Јефимија (Трифунувић 1983).
68 Bozzo 1998, 55-57; Bozzo 1974, 15sq., 119 sq., T. X-XXII; Bozzo 1969, 224-230; Ragusa 1989, 38, 42-43 (сл. 9-11); Grabar 1975, 63-64 (бр. 35), Pl. XLV (сл. 75-78); *Il volto di Cristo* 2000, III.2; Prolović (2003), 159-161, Abb. 31a; *Mandylion – Bisanzio a Genova* 2004; Wolf 2004, 19-20.

Атини, окови икона са представом арханђела Гаврила и Богородице из сцене *Благовести* које су некада красиле олтарску преграду Цркве Богородице Перивлепте у Охриду, настали вероватно у последњој деценији XII, а можда и почетком XIII века, као и јеванђе-лијарски оков из XIII века, из ризнице Цркве Светог Марка у Венецији.⁶⁹ Сличних приме-ра има и на металним радовима истог периода у грузијској уметности, међу којима су и процесијски крст из Ермитажа, настао вероватно у XI веку, две металне иконице из истог музеја са представама светих Атанасија и Григорија које је 1040. године начинио мајстор Иван Монидзе. Истој серији припадају и две његове иконице из Шемокмеди са представа-ма Светог Николе и Светог Василија Великог, један златни крст из XI века са представом *Распећа*, рађен у техници емаља, процесиони крст из XII века из Хобија, оков јеванђеља из Заростава који је 1195. године начинио Бека Опизари, као и оков једног триптиха из Анчи, који је дело истог мајстора.⁷⁰

У каснијем периоду слични оквири нису више били до те мере доминантни, а и даље се сусрећу на ободу сцена које су распоређене на оковима икона и рукописа. Од око-ва икона свакако треба поменути оне XIII века који красе Богородичине иконе које се чу-вају у катедралама италијанског града Фермо и немачког Фрајзинга, затим и онај са пред-ставом ктитора Константина Акрополита и његове жене Марије Комнине Торникие Акрополитисе на икони Богородице Одигитрије из Московске галерије Третјаков који се датује у крај XIII века.⁷¹ У првим деценијама XIV века по свој прилици су настали окови Богородичине иконе из Оружејне палате московског Кремља, литијских икона са пред-ставама Христа Психосостра и Богородице Психосострије из Охрида, као и мозаичке ико-не Свете Ане са Богородицом из Манастира Ватопеда, а из XIV века потићу и окови ико-на Богородице и Христа из истог Манастира, као и један оков иконе који се чува у Мана-стиру Хиландару.⁷² Најрепрезентативнији примери те врсте из касновизантијског пери-ода, а много суптилнији у изради, јесу они који деле поља са рељефним иконицама и емајлираним медаљонима познатих окова грчких рукописа из Венеције. Одвојени од рукописа они се чувају у ризници Цркве Светог Марка, док се сами рукописи налазе у библиотеци Марчијани (Biblioteca Nazionale Marciana). Оков старијег рукописа (Cod. gr. I. 53) датује се у крај XIII или почетак XIV века, док је други (Cod. gr. I. 55) настао крајем XIV или почетком XV века.⁷³

69 За предмете из руских збирки упореди: *Синај/Византија/Русь* 2000, 71-72 (В-38 и Б-39); Банк/Бессонова 1977, 78 (бр. 537), 82 и 85 (бр. 547), 84 и 86 (бр. 548). За ковчежић из Ватопеда: *Ιερά Μέρη της Μονής Βατοπαδίου* 1996, Т. 2, 470-474 (Еук. 413-419). За икону из Бенаки музеја: Cormack/Vassilaki 2008, 234 (Fig. 206); За иконе из Охрида: Grabar 1975, 35-37 (Cat. No 10), Pl. XVI-XVII (Fig. 26-29); Бабић 1980, 17 (Кат. бр. 2-3), сл. 2-3; За оков из Венеције: Hahnloser et al. 1971, 49-50 (Cat. n. 37), Tav. XXXVI-XXXVII.

70 *Синај/Византија/Русь* 2000, 121-122 (В-99); Банк/Бессонова 1977, 90-91 (бр. 558); Amiranashvili 1971, 78-79 (сл. 48), 94, 96-97 (сл. 62-63), 98-99 (сл. 64), 102, 106, 122-123 (сл. 78-79), 124-127 (сл. 80-83), 130-134.

71 Grabar 1975, 41-47 (Cat. No 16-18), Pl. XXIV-XXVIII (Fig. 39-44); Rhoby 2010, 110-112 (Nr. Ik 41), 492 (Abb. 10); Банк 1970, 351; *Freisinger Lukasbild* 2019, 107-131 (прилози: Bosselmann-Ruickbie 2016 и Durant 2019); Банк 1966, 321, сл. 244-246.

72 Grabar 1975, 38-39 (Cat. No 12-13), 46-47 (Cat. No 19), 49-52 (Cat. No 21), 53-56 (Cat. No 23, 25, 26), Pl. XIX-XXII (Fig. 31-36), XXIX (Fig. 45), XXXI-XXXII (Fig. 48-52), XXXV-XXXVII (Fig. 60-62); Sterligova 2019, 147-148 (Fig. 1); *Ιερά Μέρη της Μονής Βατοπαδίου* 1996, Т. 2, 369-370 (еук. 313), 484-486 (еук. 433-434); Бабић 1980, 20-21, сл 17, 19.

73 *Freisinger Lukasbild* 2019, 182-189; Hahnloser et al. 1971, 50-54 (Cat. n. 38-39); Gallo 1967, Tav. 44 (Fig. 76), 45 (Fig. 77).

На крају треба поменути и оков једне иконе, за коју се верује да је српског порекла. То је икона Богородице из московске галерије Третјаков која је на окову сигнирана старосрпски као *Мати Божија Молебница*. Верује се да су икона, а вероватно и оков радови неке српске радионице из друге половине XIV века.⁷⁴ Да су се у српским радионицама XIV века производили сребрни предмети са украсним тордираним жицама показују наруквице из прве половине XIV века које се чувају у Народном музеју у Београду на којима је овај тордирани украс, слично као и на металним иконицама синајског рукописа, пропорционално величини накита веома наглашен.⁷⁵ С обзиром на грчке сигнатуре на рељефним иконицама синајског рукописа, мишљења смо да су оне производ неке византијске радионице за уметничку обраду метала.

Посебно је интересантна иконографија иконица која се не уклапа у потпуности у начин украшавања окова четворојеванђеља. Ту се, пре свега, мисли на представу *Успења Богородице* која није уобичајена за окове јеванђеља. Како то показују поменути окови рукописа из Венеције, на касновизантијским оковима јеванђеља на предњој корици централну позицију заузима *Васкрсење Христово*, док се на задњој, на истом месту налази *Распеће Христово*. Међутим, на оковима средњовизантијског периода појављује се и лик Богородице. Тако у центру предње стране окова јеванђелистара из 9. века који се чува у ризници Цркве Светог Марка у Венецији доминира велики крст са представом *Распећа Христовог*, док се на његовој задњој страни, у средишту крста, налази стојећа представа Богородице Оранте. На окову јеванђелистара из X века, из исте збирке, централну позицију предње корице заузима стојећа фигура Христа, док исту поставку на задњој страни има стојећа фигура Богородице. На исти начин је украшен и већ поменути оков јеванђелистара који се датује у XIII век, а данас се, такође, чува у ризници Цркве Светог Марка у Венецији. Поменућемо још и повез од слоноваче ечмијаздинског четворојеванђеља X века на коме централну позицију на предњој корици заузима Христос на трону, док се на задњој страни налази Богородица, такође на трону.

Сва је прилика да иконологија предње корице синајског, српског четворојеванђеља прати донекле старе моделе, али представа *Успења Богородице* на предњој корици нема паралеле на очуваним оковима византијског периода. Сличан пример имамо још на горе већ поменутом повезу XVI века синајског лекционара број 219 из раног XII века, где се на задњој корици налази *Успење Богородичино*, док је на предњој страни уобичајена представа *Васкрсења Христовог*. Што се тиче синајског, српског четворојеванђеља мишљења смо да је представа *Успења Богородице* на предњој корици рукописа више повезана са црквом којој је ово четворојеванђеље било намењено. Представе јеванђелиста у угловима исте корице у потпуности одговарају садржају књиге коју оне красе.

С обзиром на све наведене чињенице чини се да је исправно закључити да су металне иконе оковане на предњој корици синајског, српског четворојеванђеља дело мајстора који је учио на традицији уметничке обраде метала XI и XII века, али је можда деловао и у XIII столећу. То указује да су металне иконице на повезу овог четворојеванђеља секундарно употребљене, али није искључено да су оне на њему оковане још у време његовог настанка, јер је оно очигледно било предвиђено за посебну употребу па га је сходно томе требало и нарочито украсити. Релативно велика димензија рукописа, његов украс са минијатурама, као и декоративне металне иконице на окову указују на то да је ова књига била предодређена да буде богати дар српског архиепископа или владара неком важном духовном центру, у коме је, у неком периоду, могао служити у олтару и као

74 Византија.Балканы.Русь 1991, 243-244 (№ 74), сл. № 74; Grabar 1975, 49 (Cat. No 20), Pl. XXX (Fig. 46).

75 Cormack/Vassilaki 2008, 322-323 (Fig. 272-275).

престоно четворојеванђеље. Поред наведених одлика, на то указује и симболичана црвена боја повеза (без обзира на време када је он настао) која је резервисана за цара над царевима. Посебно важно је питање, као и потрага за одговором, којој цркви је овако раскошно четворојеванђеље било намењено.

Питање ктитора и синајски пут пећког четворојеванђеља

Као што је у претходним разматрањима већ истакнуто заслуге за израду овог рукописа припадају архиепископу Никодиму, чији су га монаси исписали и сликари украсили. Да ли је српски архиепископ, притом, наложио да се рукопис начини за његове потребе или је постојао и други ктитор. У том случају то би могао бити само владар па би се могло разматрати као сасвим могуће да је рукопис урађен за потребе краља Стефана Дечанског, кога је управо архиепископ Никодим, кратко време пре настанка рукописа, рукоположио за новог српског владара. Исто тако, могуће је и да је то био заједнички подухват владара духовне и световне Србије. Познато је да је Никодим био веома близак са новим краљем, а већ се и раније залагао код краља Милутина да му дозволи повратак у Србију.

Посебно је питање како је и када овај рукопис доспео у синајски Манастир Свете Катарине. У нама познатим писаним изворима веза архиепископа Никодима са Светом земљом испољава се само кроз његово одушевљење за јерусалимски типик, који је, како је горе већ истакнуто, пошто је постао наследник трона Светог Саве 1318/19. године, превео на српски језик и прилагодио богослужењу у српској цркви. Нажалост, нема података о томе да ли је Никодим боравио у Светој земљи и Синају или га је прерана смрт спречила у таквом подухвату. То ипак не значи да није имао контаката са тамошњим светињама, а, пре свега, са Манастиром Светих Арханђела који је у Јерусалиму, у време његовог столовања, саградио краљ Милутин. Пошто је синајски рукопис настао у последњим годинама Никодимовог живота могуће је да га је и краљ Стефан Дечански у неко време даривао неком од храмова подигнутим на најстаријим светим местима хришћанства. Такву његову делатност историјски извори потврђују. Мање је вероватно да је овај рукопис много касније из Србије доспео у Палестину или Синај, али у недостатку извора, ни таква могућност се не сме занемарити.

Тесне везе Србије са Синајом је према нама данас доступним изворима успоставио Свети Сава I српски и оне су обично ишле преко Палестине у којој је постојало неколико српских метоха. Познато је да је већ Стефан Немања даривао цркву Светог Гроба (Васкрсења) у Јерусалиму, а да је прва забележена српска поклоничка путовања у Свету земљу и Синајску Гору предузео тек Свети Сава, што не значи да тога није било већ у ранијем периоду српске хришћанске историје. Како сведоче биографи, његов савременик Доментијан, а касније и Теодосије, Свети Сава је, носећи богате дарове за најважнија света места хришћанства, два пута предузео путовања у Свету земљу у којој је основао и прве српске задужбине. У грузијском Манастиру Светог Крста, у коме је првобитно одсео, подигао је конаке за себе и своју пратњу и тако ту „створи прву српску оазу“, о чему сведоче и српске рукописне књиге које су се у том манастиру до 1888. године налазиле. Касније је од Сарацена откупио земљиште поред куће Јована Богослова у којој је била Црква Светог Духа и ту подигао Манастир Светог Јована Богослова у Јерусалиму. Приликом повратка са свог првог путовања откупио је од Латина Манастир Светог Ђорђа у палестинском пристаништу Акри, на обали Галилеје. Оба ова манастира поконио је као српски метох Лаври Светог Саве Освећеног у Палестини чији је сабрат и почасни игуман био.⁷⁶

76 О путовањима Светог Саве на Свету земљу и његовим задужбинама: Доментијан 1253-54, XXII,

Светосавски пут наставили су и наследници трона првог српског архиепископа, а богате дарове за цркве и манастире Свете земље слали су и чланови владарске породице. Савину градитељску делатност наставио је краљ Милутин који је у Јерусалиму, на рушевини старог византијског храма, саградио Манастир Светих Арханђела у чијем склопу је постојала и болница и који је постао лавра српских палестинских обитељи. Своју задужбину он је богато и обдарио и осигурао јој средства за даље издржавање, а његови наследници су наставили да је помажу. Касније је први патријарх српски Јоаникије II, који је са својим учитељем Савом II боравио у Светој земљи, пре 1263. године, подигао још и Цркву Светог Николе на Таворској Гори, као и Цркву Светог Илије на Кармилској Гори, недалеко од Акре.⁷⁷

Што се тиче синајског Манастира Свете Катарине и њега је према писаним изворима први пут посетио Свети Сава Српски, и то приликом свог другог путовања у Свету земљу, а тада је између осталог обишао и Александрију као и света места Египта. На путу за Синај Сава је крајем 1324. или почетком 1235. године свратио и у Каломонијски манастир у Зајорданској пустињи, који је служио као одмаралиште за поклонике Синаја. Српски архиепископ га је том приликом богато даривао.⁷⁸ У синајском манастиру Свети Сава је у посту и молитви провео четрдесетницу великог поста 1235. године.⁷⁹ Везе Срба са Синајом настављене су и касније, па је тако, према сведочењу архиепископа Данила другог, краљица Јелена, супруга краља Уроша, своје духовнике имала у Јерусалиму, на Синају, Раиту и Светој Гори Атонској. Тамо је слала своје монахе и богате поклоне.⁸⁰ Исто се помиње и за њене синове, краља Драгутина и Милутина, а везе Милутинове задужбине Светих Арханђела у Јерусалиму са синајским манастиром биле су веома блиске.⁸¹ Цар Душан је једном повељом обавезао Дубровчане да за њима уступљен манастир у Стону на Пељешцу данак плаћају не само Манастиру Светог арханђела у Јерусалиму, већ и Св. Богородици Синајској, а исту повељу потврдио је и његов син цар Урош.⁸² Посебно важну улогу у одржавању веза између Србије и синајског манастира имали су његови метоси у Солуну и Манастир Светог Јована Крститеља на Меникејској Гори код Сереза. У синајском метоху у Солуну сачувано је десет повеља цара Душана синајском метоху у Серезу.⁸³ Више српских летописа бележи да је и кнез Лазар, 1371/72. године, ишао и на поклоничко путовање у Јерусалим и да је, између осталих, даривао и синајски манастир,⁸⁴ а то су чинили и његови наследници. Те везе су остале непрекинуте и после пропасти српске средњовековне државе и трајале су све до XVIII века.⁸⁵

XXVI-XXIX (Јухас/Јовановић 2001, 278-305, 340-395; Јовановић 2007, 44-76); Теодосије 2. пол. XIII века (Мирковић/Богдановић 1988, 223-229, 234-247; Јовановић 2007, 77-92); Недомачки 1980, 25-80; Недомачки 2000; Јовановић 2007, 7-11; Миљковић 2008, 147-182; Марковић 2009, *passim*; Пламенац 1998; Глумац 1946, 239-244; Розов 1928, 334-336; Розов 1929, 195-196; Димитријевић 1933, 40-43.

77 Јовановић 2007, 11-12, 93-95, 102-103; Недомачки 1980а, 25-80; Фотић 1990, 225-238; Глумац 1946, 244-255; Ђорђевић 1925, 334-341; Розов 1929, 195-200; Димитријевић 1933, 40-43.

78 Доментијан 1253-54, XXVIII-XXX (Јухас/Јовановић, 366-371); Теодосије 2. пол. XIII века (Мирковић/Богдановић 1988, 240; Јовановић 2007, 87); Глумац 1946, 244; Миљковић 2008, 175-176; Марковић 2009, 55.

79 Доментијан 1253-54, XXVIII-XXX (Јухас/Јовановић, 370-395; Јовановић 2007, 73); Теодосије 2. пол. XIII века (Мирковић/Богдановић 1988, 242-243; Јовановић 2007, 88-89); Розов 1928, 334-336; Розов 1929, 195-196; Димитријевић 1933, 40-43; Миљковић 2008, 176-182.

80 Данило Други (Мак Данијел Петровић, 85); Глумац 1946, 244-245; Амфилохије 1981, 102.

81 Глумац 1946, 245-247; Амфилохије 1981, 102.

82 Глумац 1946, 247-251; Амфилохије 1981, 102-105.

83 Амфилохије 1981, 106-107.

84 Јовановић 2007, 12, 102; Амфилохије 1981, 103.

85 О везама Србије и Синаја најпотпуније: Амфилохије 1981, 101-104.

Везе српских владара и црквених великодостојника са оснивањем српских метоха на Светој земљи утицале су на повећање броја српских монаха на Синају, а то потврђује и већи број српских рукописа XIII и XIV века, од којих се неки и данас чувају у Манастиру Свете Катарине.⁸⁶ Посебне везе са Синајом имао је епископ серски Јаков за кога се верује да је претходно, као монах, боравио на Синају, а свакако је био један од најближих ученика преподобног Григорија Синаита, зачетника Синаитског покрета на Балкану. Овај српски епископ поклонио је синајском манастиру више рукописних књига од којих се и данас у манастирској библиотеци чувају два рукописа са стиховима епископа који показују његову љубав према Синају. Један Србин, по имену Јоаникије, био је крајем XIV века синајски игуман. Он би се, вероватно, могао идентификовати са оним грешним Јоаникијем који је 1374. године на Синају, заједно са јеромонахом Јаковом, за Манастир Светих Арханђела у Јерусалиму преписао на бомбицини Триод посни и цветни, који се данас чува у библиотеци Грчке патријаршије у Јерусалиму (ПБЈ 1), а његов фрагмент са другим делом записа писара, у збирци Уварова у Москви (Уваров 521).⁸⁷ Један од ових писара, који се у Триоду потписао као Јоаникије, исписао је, судећи по препознатљивом дуктусу, такође на бомбицини, још четири књиге (slav. 3, 9a, 16 и 33) и један литургијски свитак који се чувају у библиотеци Манастира Свете Катарине (slav. 40), као и Ватикански пергаментни литургијски свитак (Vat. slav. 9). Међутим он се у две од наведених синајских књига (друге две и свитци су без записа) потписао као Јован, а промена имена вероватно је уследила његовим примањем схиме.⁸⁸ Поменути Синаити нису били једини српски монаси у Манастиру, јер се унутар Јованових књига појављују и руке још два непозната писара, а сличан конзервативан рукопис установљен је још у две синајске књиге, такође непознатих писара.⁸⁹ Српски монаси боравили су и касније у синајском манастиру. У октоиху првогласнику из последњих деценија XV века, који се чува у Грчкој патријаршији у Јерусалиму, на лепљен је на предњој корици један каснији недатиран запис из кога се сазнаје да је ову књигу откупио и поклонио Манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму његов игуман Јоаким који је претходно био игуман Синајског манастира.⁹⁰

Све горе изложено показује да је синајско српско четворојеванђеље број 1 различитим путевима могло да стигне у Манастир Свете Катарине. Ако се прихвати могућност да је овај рукопис био намењен и непосредно после његовог настанка подарен неком од поменутих светих места у Палестини или на Синају, са којима су Срби имали контакте, онда се пре свега мора помислити на Манастир Светих Арханђела у Јерусалиму, који је у време када је настао овај рукопис сигурно био опреман црквеним потребштинама. Известан проблем представља сазнање да стари рукописи овог манастира нису пренети у Манастир Свете Катарине на Синају, већ су, са изузетком оних који су претходно однети у Русију, између 1886. и 1888, пренети у библиотеку Грчке патријаршије у Јерусалиму, где се и данас чувају. Осим тога, у извештајима Прве руске духовне мисије у Јерусалиму, која је установљена 1847. године и била смештена у Манастиру Светих Арханђела, овај рукопис се не помиње.⁹¹ Са друге стране поменуте блиске везе синајског манастира са Милутиновом задужином у Јерусалиму показују да је рукопис и пре тога могао да буде

86 Најпотпунији каталог и опис ових рукописа издао је ЈанисТарнанидис (Tarnanidis1988).

87 Недомачки1980b, 77-78; Розов 1925-26, 120;Красносельцев 1888, 7-8; Глумац 1946,102, 105.

88 Идентификацију рукописа писара Јоаникија/Јована извршила је Луција Цернић (Цернић 1982, 19-21.

89 Цернић1982, 20-21.

90 Недомачки 1980b, 84; Стојановић 1982-1987, књ. II, 459 (бр. 4566); Красносельцев 1888, 10-11.

91 Први предводник ове мисије био Порфирије Успенски – упореди страну 103-104 и напомену 2 у овом тексту.

пренет у синајски манастир. Тако посматрано, појављује се и проблем да се рукопис у библиотеци синајског манастира појављује тек у првим деценијама XX века, што значи да је пре тога чуван на неком другом месту. Али ако се узме у обзир да је на највећој рељефној икони која заузима централно место на окову предње корице овог четворојеванђеља представљено *Успење Богородице*, онда би се могло доћи до закључка да је рукопис био намењен некој Богородичиној цркви или манастиру, а у то време то је био синајски католикон и манастир. Горе већ поменуте везе и даривања српских владара и црквених великодостојника ишле би таквој претпоставци у прилог, а поготово сведочење Григорија Цамблака, биографа Стефана Дечанског, у чије време је рукопис и настао, да велике краљеве милостиње „примаше Египат и Александрија, свештена Гора Синајска, где Бог некада стаде са словом, дајући људима завештање“⁹² Међутим, Богородици је био посвећен и Каломонијски манастир у Зајорданској пустињи, који је, као што је горе већ напоменуто, Свети Сава, такође, посетио на свом путу на Синај. Овај манастир је служио као једно од одмаралишта за поклонике Синаја, а подигнут је, по предању, на месту на коме се Света породица одмарала на путу за Египат 470. године и био је активан до долазка крсташа. Обновљен је пре 1177. године, а његов даљи развој је богатим даровима потпомогао и први српски архиепископ који је тако постао његов нови ктитор. У овај манастир су из порушене Лавре Светог Герасима пренете мошти овог пустињожитеља, па се Каламион, већ крајем XIII века, означава и као место Светог Герасима, а то је име касније сасвим потиснуло стари назив.⁹³ Чињеница да је још Свети Сава био добротвор овог манастира сигурно је утицала и на његове наследнике да га и даље помажу. Познато је да је и краљ Драгутин имао за духовника оца Галактиона из Јорданске пустиње од кога је добијао посланице,⁹⁴ а врло је вероватно да је он припадао управо Каламионијском манастиру. Зато се и овај манастир не сме искључити приликом решавања питања синајског четворојеванђеља. Можда би за његову судбину био пресудан XVIII век када је манастир Каламион уништен, па је на његовом месту, између 1882 и 1885. године, подигнут нови манастир назван по Светом Герасиму. Да ли је тада и да ли је уопште из тог манастира рукопис пренет у Манастир Свете Катарине остаће непознато. Ако је судити по извештајима старих истраживача који су овај рукопис у синајском манастиру први пут видели 1925. године, могуће је да је он до почетка XX века био у неком нама данас непознатом манастирском метоху у коме су, можда, живели и српски калуђери. У XIX и почетком XX века и многи други стари синајски рукописи, пренети су у манастирску библиотеку. У сваком случају ово четворојеванђеље је кроз векове веома пажљиво чувано, а тек је несавесним радњама, између 1935. и 1951. године, изгубило своје три минијатуре, а у неко време и запис писара који би нам открио неке тајне о његовом постању. Остаје да се надамо да ће се новим открићима и наредним истраживањима нека од овде постављених питања разрешити и да ће се још неке појединости о овом рукопису сазнати.

Закључак

Илуминирано српско четворојеванђеље (Cod. sinait. slav. 1) које се чува у Манастиру Свете Катарине на Синају било је до скоро готово незапажено. Пергаментни рукопис био је украшен минијатурама и заставицама. Од четири минијатуре јеванђелиста које је један путописац видео у рукопису 1935. године, данас се у њему налази само још

92 Цамблук после 1402 (Мирковић 1936, 65); Глумац 1946, 245-247.

93 Schneider 1938, 39-43; Миљковић 2008, 175-176; Марковић 2009, 55 (са даљим библиографским подацима).

94 Глумац 1946, 245-246; Розов 1928, 340; Амфилохије 1981, 102 (н. 5).

портрет јеванђелисте Матеја (л. 36), и четири преплетно-флоралне заставице које красе почетка текста сваког јеванђеља. Рукопис поседује и делове металног окова, пет металних рељефних иконица са представама *Успења Богородице* које прате ликови јеванђелиста који красе његову предњу корицу.

Овом студијом је установљено да је овај синајски, српски рукопис плод писарске делатности Пећке патријаршије, тј. да је по свему судећи писан и минијатурама украшен око 1322-1324 године у Пећи и то, како се претпоставља, по налогу архиепископа Никодима I. Такође је установљено да је исти, нама данас именом непознати писар писао и Октоих петогласник који се још увек налази у збирци рукописа Пећке патријаршије (Пећ 62) као и српско четворојеванђеље које се под бројем 424 чува у светогорском Манастиру Дохијару. Овом писару је по дуктусу веома близак и писар првих пет листова такозваног Шишатовачког апостола који се данас налази у збирци рукописа патријаршијске библиотеке Српске православне цркве у Београду. Из колофона писара Дамјана који је исписао остале листове Шишатовачког рукописа сазнаје се да је овај рукопис писан у Пећи 1324. године, па то потврђује и тачност датовања и одређивања места настанка синајског српског рукописа.

За минијатуру рукописа установљено је да је рад једног од сликара који су по налогу архиепископа Никодима фрескама украсили његову задужбину, Цркву Светог Димитрија у комплексу Манастира Пећке патријаршије. Један од ових сликара био је Јован који се потписао у конхи олтарске апсиде. Сматра се да је минијатуру израдио његов именом непознати колега чија се кичица такође може препознати на фрескама. То не искључује могућност да је Јован урадио неку другу сада загубљену минијатуру овог рукописа. Пошто се живопис Цркве Светог Димитрија датира у време између 1322. и 1324. године, закључује се да је и рукопис настао у том временском периоду. Паралеле за минијатуру овог рукописа пронађене су у низу рукописа цариградске провенијенције који се датирају у последњу деценију XIII и прве деценије XIV века. За заставице синајског рукописа установљено је да су дело неког не баш нарочито вештог помоћника ових мајстора, али и оне следе такозвани неовизантијски стил који је био карактеристичан за раскошне рукописе Цариграда, а којим се понављају образци украса рукописа настали још у X веку. У српским рукописима овакав украс долази до изражаја тек око средине XIV века.

Повез синајског рукописа представља раритет српске средњовековне уметности, јер је то једини очувани оков српског рукописа из тог периода. Могуће је да су ове иконице секундарно употребљене приликом преповезивања рукописа у црвени бродат, вероватно у XV веку, али није искључено да је исти метални украс био део и оригиналног повеза овог рукописа. Мајстор који је урадио пет иконица које су причвршћене на предњу корицу рукописа учен је на старијој традицији обраде метала, а већи број паралела из XII века указују да је овај метални украс вероватно настао у том периоду, али се и почетне деценије XIII века не би смеле искључити. Метални украс овог рукописа биће предмет и посебне студије у којој ће бити истражене и све околности повезивања рукописа у црвени бродат.

Релативно велика димензија рукописа, његов украс са минијатурама, симболична црвена боја повеза која је резервисана за цара над царевима (без обзира на време када је он настао) као и његов украс металним иконицама, указују на то да је ова књига била богат поклон неком манастиру у Палестини и на Синају, а можда је служила и као престоно четворојеванђеље. Једна могућност је да је то био Манастир Светих Арханђела у Јерусалиму, Милутинова задужбина и лавра српских метоха у Светој земљи, која је у време када је настао овај рукопис сигурно био опреман црквеним потребштинама. С друге стране, централна рељефна претстава *Успења Богородице* на корици рукописа (иначе неуобичајена за окове четворојеванђеља) указује на могућност да је рукопис био намењен

неком Богородичином манастиру, а то су у то време били католикон Манастира Свете Катарине и Каломонијски манастир у Зајорданској пустињи, који је служио као одмаралиште за поклонике Синаја, а чији је добротвор био Свети Сава, па није искључено да су га Срби и даље помагали и даривали. Ово питање ће ипак морати да остане отворено, али је врло вероватно до је рукопис до почетка XX века, како се претпоставља, био у неком нама данас непознатом метоху у којем су можда живели српски калуђери, јер је тек тада, као и други стари рукописи, пренет у манастирску библиотеку.

Литература

Амфилохије 1981 = Јеромонах Амфилохије (Радовић): *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*. Манастир Раваница. Споменица о шестој годишњици (1381 – 1981), Београд 1981, 101-134.

Антонин 1871-1873 = Архимандрит Антонин (Андрей Иванович Капустин), *Из записок Синајског богомольца*. Труды Киевской Духовной Академии (ТКДА) 12/Т. 2, 4, 8 (1871), 375-407 (Т. 2), 68-104 (Т. 4), 274-332 (Т. 8); *ibid.* ТКДА 13/Т. 5 (1872), 274-342; *ibid.* ТКДА 14/Т. 3, 9 (1873), 363-434 (Т. 3), 324-400 (Т. 9).

Adler 2010 = Adler, Georg: *Handbuch. Buchverschluss und Buchbeschlagn. Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart*, Wiesbaden 2010

Altbauer 1979 = Altbauer, Moshé: *Slavic manuscripts and their study in Israel and Sinai*, Полата књигописнага 2 (1979), 6-11.

Altbauer 1987 = Altbauer, Moshé: *Identification of Newly Discovered Slavic Manuscripts in St. Catherine's Monastery in Sinai*. Slovo 37 (1987), 35-40.

Amiranashwili (1971) = Amiranashwili, Schalwa: *Kunstschätze Georgiens*, Prague 1971.

Бабић 1980 = Бабић, Гордана: *Иконе*, Београд 1980.

Банк 1966 = Банк, Алиса Владимировна: *Византијске искуство в собраниях Советского Союза*, Ленинград – Москва 1966.

Банк/Бессонова 1977 = Банк, Алиса Владимировна – Бессонова, Марина Александровна: *Искусство Византии в собраниях СССР*. Каталог выставки. *Искусство эпохи иконоборчества. Искусство XI – XII веков*, Под научной редакцией А. В. Банк и О. С. Попова, Москва 1977.

Bank 1970 = Bank, Alisa Vladimirovna: *L'argenterie byzantine des Xe – XVe siècles. Classification des monuments et méthodes de recherches*, in: Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina XVII, Ravenna, 2-21 marzo 1970, Ravenna 1970, 335-353.

Бенешевич 1911-1913 = Бенешевич, Владимир Николаевич: *Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае*. Т. 1-3, Санкт-Петербург 1911-1917.

Бенешевич 1925 = Бенешевич, Владимир Николаевич: *Памятники Синая археологические и палеографические*. Выпуск I: Предисловие издателя, библиография о Синае, объяснения к табл. 1-38 и сами табл. 1-38 = *Monumenta Sinaitica archaeologica et palaeographica. Archaeologica et palaeographica. Fasciculus I: Praefationem editoris, bibliographiam Sinaiticam, explicationem tabularum I-XXXVIII, tabulas I-XXXVIII continens*. Издание Российской Академии Наук. Под редакцией В. Н. Бенешевича. Ленинград 1925.

Богдановић 1978 = Богдановић, Димитрије: *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. I (Опис рукописа) – II (Палеографски албум), Београд 1978.

Богдановић 1980 = Богдановић, Димитрије: *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.

Богдановић 1982 = Богдановић, Димитрије: *Инвентар ћирилских рукописа у Југо-славији (XI – XVII века)*, Београд 1982.

Bozzo 1969 = Bozzo, Colette Dufour: *La cornice del Volto Santo di Genova*, *Cahiers Archéologiques* 19 (1969), 224-230.

Bozzo 1974 = Bozzo, Colette Dufour: *Il Sacro Volto di Genova*, Roma 1974.

Bozzo 1998 = Bozzo, Colette Dufour: *Il „Sacro Volto” di Genova. Problemi e Aggiornamenti*, In: *The Holy Face and the Paradox of Representation*, Ed. H. L. Kessler – G. Wolf. Bologna 1998, 55-67.

Bosselmann-Ruickbie 2019 = Bosselmann-Ruickbie, Antje: *Rahmen und Beschlag des Freisinger Lukasbildes: Untersuchungen zur Ornamentik des 13. und 14. Jahrhunderts in Byzanz*. in: *Das Freisinger Lukasbild – Eine byzantinische Ikone und ihre tausendjährige Geschichte*. Tagungsband zum internationalen Symposium Freising 2016. Hrsg. C. Roll und A. Bosselmann-Ruickbie. Paderborn 2019, 107-120.

Buchthal/Belting 1978 = Buchthal, Hugo – Belting, Hans: *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Washington 1978.

Византия.Балканы.Русь 1991 = Византия. Балканы. Русь. Иконы конца XIII – первой XV века. Каталог выставки. Государственная Третьяковская галерея 1991 г., Москва 1991.

Вялова 1994 = Вялова, Светлана Олеговна: *Н. П. Кондаков и его «Синайский альбом»*. In: *Программа «Храм». К 150-летию со дня рождения Н.П. Кондакова. «Охраняется государством»*. III Российская научно-практическая конференция (ноябрь 1993 – июнь 1994). Сборник материалов. Вып. 5. Ч. II. Санкт-Петербург 1994, 37-44.

Вялова 2007 = Вялова, Светлана Олеговна: *Рукописи из Синайского монастыря Св. Екатерины в Российской национальной библиотеке*. Вспомогательные исторические дисциплины 30 (2007), 456-475.

Вялова 2010 = Вялова, Светлана Олеговна: *Фотографическое наследие XIX века: Н. П. Кондаков и его «Альбом видов и древностей синайских»*. In: *Фотография. Изображение. Документ*. Научный сборник, Выпуск 1, Санкт-Петербург 2010, 15-21.

Вуксан 1936 = Вуксан, Душан Д.: *Рукописи манастира Пећке патријаршије*. Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1 (Скоље 1936), 133-189.

Weitzmann 1935 = Weitzmann, Kurt: *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*. Ed. Otto Kresten. Bd. I: Nachdruck der Ausgabe Berlin 1935, Bd. II: Addenda und Appendix, Wien 1996.

Weitzmann 1973 = Weitzmann, Kurt: *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Collegeville, Minnesota 1973.

Weitzmann/Galavaris 1990 = Weitzmann, Kurt – Galavaris, George: *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts*, Vol. I: *From the Ninth to the Twelfth Century*, Princeton 1990.

Wolf 2004 = Wolf, Gerhard: *Die Zirkulation von Artefakten im Mittelmeerraum (vom Bilderstreit bis zum 15. Jahrhundert), I: Das Mandyon von Genua und sein paläologischer Rahmen*, in: *Forschungsbericht Kunsthistorisches Institut in Florenz, Max-Planck-Institut, Forschungsbericht, Herbst 2002 – Herbst 2004*, Firenze 2004, 19-20.

Глумац 1946 = Глумац, Душан: *Српске задужбине у Палестини*, Гласник Српске православне цркве 10, 11, 12 (1946), 239-255.

Gallo 1967 = Gallo, Rodolfo: *Il tesoro di S. Marco e la sua storia*, Venezia – Roma 1967.

Gardthausen 1886 = Gardthausen, Viktor Emil: *Catalogus codicum graecorum sinaiticorum*, Oxford, 1886.

Geitler 1882 = Geitler, Lavoslav: *Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinairbda*, Zagreb 1882.

Geitler 1883 = Geitler, Lavoslav: *Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinairbda*, Zagreb 1883.

Grabar 1975 = Grabar, André: *Les revêtements en or et en argent des icones byzantines du moyen age*, Venise 1975.

Данило Други = Данило Други, *Месеца фебруара, осми дан, благугодно житије и непорочни живот благочастиве и христољубиве госпође наше, блажене Јелене монахиње*, in: Данило Други, *Животи краљева а архиепископа српских. Службе*, Приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић, Београд 1988, 79-107.

Димитријевић 1933 = Димитријевић, Прота Стева М.: *Поклоничка путовања хришћанским светињама као суштина и израз покајања нашег. Покајни народ 3, 4, и 5* (Београд, април – мај 1933), 33-79.

Динић 1955 = Динић, Михаило: *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955), 69-71.

Доментијан 1252-53 = Доментијан, *Житије Светога Саве*, Предговор, Превод дела и коментари Љиљана Јухас-Георгиевска, Издање на српскословенском Томислав Јовановић, Београд 2001.

Durand 2019 = Durand, Jannic: *Die Freisinger Ikone und die Metallverkleidungen der byzantinischen Ikonen zur Zeit der Palaiologen*, in: *Das Freisinger Lukasbild – Eine byzantinische Ikone und ihre tausendjährige Geschichte*. Tagungsband zum internationalen Symposium Freising 2016. Hrsg. C. Roll und A. Bosselmann-Ruickbie. Paderborn 2019, 121-131.

Ђорђевић 1925 = Ђорђевић, Тихомир Р.: *Српске светиње у Палестини*, Скопље 1925.

Ђурић (1974) = Ђурић, Војислав Ј.: *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.

Живојиновић 2005 = Живојиновић, Драгић М.: *Акт архиепископа Никодима I за Келију светог Саве Јерусалимског у Кареји*, Стари српски архив 4 (2005), 23-50.

Живојиновић 2006 = Живојиновић, Драгић М.: *Интерполисана хрисовуља краља Милутина за Карејску келију светог Саве Јерусалимског*, Стари српски архив 5 (2006), 11-41.

Живојиновић 2011 = Живојиновић, Драгић М.: *Архиепископ Никодим I*, Историјски часопис 60 (2011), 72-112.

Живојиновић (М) 1998 = Живојиновић, Мирјана: *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998.

Изложба српске писане речи = Изложба српске писане речи. Каталог, Народна библиотека СР Србије, Београд 1973.

Ιερά Μέρυστη Μονή Βατοπαδίου 1996 = *Ιερά Μέρυστη Μονή Βατοπαδίου. Παραδοσή – Τότορια – Τεχνή*. Vol. I-II. Hagion Oros 1996 [2 2003].

Il volto di Cristo 2000 = *Il volto di Cristo*, A cura di G. Morello e G. Wolf. Mostra organizzata dal Palazzo delle Esposizioni e della Biblioteca Apostolica Vaticana. Roma, Palazzo delle Esposizioni 9 dicembre 2000 – 16 aprile 2001, Milano 2000.

Јагић 1890 = Јагић, Ватрослав: *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, Издала Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Сарајево 1890, 43-46.

Јефимија = Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, Приредио. Ђорђе Трифуновић, Крушевац 1983.

Јовановић 2007 = Јовановић, Томислав: *Света земља у српској књижевности од XIII до краја XVIII века*. Приредио и на савремени српски пренео Томислав Јовановић, Београд 2007.

Јовановић-Стипчевић 2001 = Јовановић-Стипчевић, Биљана: *Непознато српско четворојевањје из Дохијара број 424*, in: *Словенско средњовековно наслеђе*. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу, уредници: Зорица Витић, Томислав Јовановић, Ирена Шпадијер, Београд 2001, 239-253.

Jehart 1929 = Jehart, Anton: *Iz Kaire v Bagdad*, Celje 1929.

Кисас 1987 = Кисас, Сотирис К.: *Данило II и солунска околина. Белешке о византијско-српским односима почетком XIV века*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти: децембар 1987, уредник Војислав Ј. Ђурић, Београд 1991, 29-41.

Ковачевић 1890 = Ковачевић, Љубомир: *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890), 10-11.

Кондаков 1882 = Кондаков, Никодим Павлович: *Путешествие на Синай в 1881 году. Из путевых впечатлений. Древности Синайского монастыря*, Одесса 1882.

Косановић 1888 = Косановић, Хади Савва: In: *Дабро-Босански источник*, год. II (Сарајево 1888): бр. 1: *Нешто о синајској библиотеци, у вези са старинама из српске прошлости*, 9-10; *ibid.* бр. 2: *Рукописне србуље на св. Синајској гори*, 27-28; *ibid.* бр. 3: *Рукописне србуље на св. Синајској гори* (Свршетак), 42-43.

Красносельцев 1888 = Красносельцев, Николай Фомич: *Славянские рукописи Патриаршей библиотеки въ Иерусалимѣ*. Православный собесѣдникъ, декабрь 1888 (Казань 1888), 1-32 = исто, Казань 1889.

Kamil 1970 = Kamil, Murad: *Catalogue of all manuscripts in the Monastery of St. Catharine on Mount Sinai*, Wiesbaden 1970.

Kominis 1988 = *Patmos. Die Schätze des Klosters*, Ed. Athanasios D. Kominis, Athens 1988.

Мано Зиси 1995 = Мано-Зиси, Катарина: *Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века* = *Anagnostes John, a Hilandar Scribe of the Second Half of the Fourteenth Century* (sum.), in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа* = *Studies of Medieval South Slavic Manuscripts*, Београд 1995, 231-243.

Марковић 2009 = Марковић, Миодраг: *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009.

Миљковић 2008 = Миљковић, Бојан: *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008.

Мирковић 1957-1958 = Мирковић, Лазар: *Титик архиепископа Никодима*, Богословље XVI[II]-2 (1957) 12-19; XVII[II]-1 (1958), 69-85.

Мошин 1968-1971 = Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, Старине Косова и Метохије 4-5 (1968-1971), 15-136.

Mošin 1959 = Mošin, Vladimir: *Izveštaj o naučnom putovanju u Gračanicu – Dečane – Pljevlja – Cetinje – Krku*, Ljetopis JAZU 63 (1959) 311-318.

Mandyllion – Bisanzio a Genova 2004 = *Mandyllion. Intorno al Sacro Volto, da Bisanzio a Genova*. Ed. G. Wolf – C. D. Bozzo – A. R. Calderoni Masetti, Genova 2004.

Mathiesen 1991 = Mathiesen, Robert: *New Old Church Slavonic Manuscripts on Mount Sinai*. Harvard Ukrainian Studies XV, 1/2 (June 1991), 192-199.

MacRobert 1995 = MacRobert, Catherine Mary: *A TEI view of MS Peć 68*, in: *Computer Processing of Medieval Slavic Manuscripts*, Proceedings, First International Conference, 24-28 July, 1995, Blagoevgrad, Bulgaria, ed. D. J. Birnbaum et al., Sofia 1995, 79-88.

MacRobert 1989 = MacRobert, Catherine Mary: *Two for the Price of One: The Psalter MS Peć 68*, Oxford Slavonic Papers 22 (1989), 1-33.

MacRobert 1991 = MacRobert, Catherine Mary: *The Systems of Supplementary Penitential Texts in the Psalter MSS Peć 68, Belgrade 36 and Pljevlja 80*, Oxford Slavonic Papers 24 (1991), 1-22.

MacRobert 2011 = MacRobert, Catherine Mary: *Slavonic Manuscripts at Sinai*. In: *St Catherine's Monastery at Mount Sinai: Its Manuscripts and their Conservation*. Papers given in memory of Professor Ihor Ševčenko. Ed. C. and M. Mango, Saint Catherine Foundation, 2011, 61-68.

Недомачки 1980a = Нedomачки, Видосава: *Манстир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 16 (1980), 25-80.

Недомачки 1980b = Нedomачки, Видосава: *О српским рукописима у библиотеци Грчке православне патријаршије у Јерусалиму*, Археографски прилози 2 (1980), 71-118.

Недомачки 2000 = Нedomачки, Видосава: *Задужбине Немањића у Светој земљи*. Међународни научни симпозион „Никон Јерусалимљанин: вријеме – личност – дјело“, Цетриње – Скадарско језеро, 7-9. септембар 2000, 18 страна текста доступно online.

Опис ћирилских рукописа НБС = Штаљанин-Ђорђевић, Љубица – Гроздановић-Пајић, Мирослава – Цернић, Луција: *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Т. I: Текст, Београд 1986; *ibid.*, Т. II: *Палеографски албум*, Припремила Луција Цернић, Београд 1991.

Пламенац 1998 = Пламенац, Јован: *Свети Сава у Светој Земљи*, Српско наслеђе 7 (Јули 1998), <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-c/1998/07/index.html>

Проловић 1986 = Проловић, Јадранка: *Српски рукописи XIII и XIV у Бечу и манастир Хиландар*. Хиландарски зборник 6 (1986), 163-269 + XXXVIII Т. са цртежима и 77 сл. црно-белих фотографија.

Проловић 2016 = Проловић, Јадранка: *Илуминација српских рукописа из зрелог средњег века (1299-1371)* = *Illumination of Serbian Manuscripts of the high Middle Ages (1299-1371)*. In: *Византијско наслеђе и српска уметност* = *Byzantine Heritage and Serbian Art*, II: *Sacral Art of the Serbian Lands in the Middle Ages*, Београд 2016, 331-339.

Prolović 2003 = Prolović, Jadranka: *Mandylion. Das "wahre Bild" Christi und seine Darstellung in der byzantinischen Kunst. Legenden über seine Entstehung und Vervielfältigung. Ikonologie, Ikonographie und Symbolik*, Habilitationsschrift, Wien 2003.

Prolović 2021 = Prolović, Jadranka: *Der Codex theol. gr. 204 der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien und seine künstlerische Ausstattung*, in: *Erforschen – Erkennen – Weitergeben. Gewidmet dem Gedenken an Helmut Buschhausen*. Ed. Heide Buschhausen/Jadranka Prolović, Lohmar 2021, 365-396, Pl. LXVI-LXXX.

Радојчић 1966 = Радојчић, Светозар: *Старо српско сликарство*, Београд 1966.

Розов 1914 = Розов, Владимира Алексеевич: *Болгарские рукописи Иерусалима и Синая*. Миноло III, 9 (София 1914), 30-37.

Розов 1925-26 = Розов, Владимира Алексеевич: *Српски рукописи Иерусалима и Синаја*. Јужнословенски филолог 5 (Београд 1925-1926), 118-129.

Розов 1928 = Розов, Владимир: *Свети Сава и Срби у Светој земљи и на Синају*, Мисао 28, свеска 5 и 6 (1928), 334-341.

Розовъ 1929a = Розовъ, Владимиръ Алексеевич: *Сербы въ Палестинѣ и на Синаѣ*, Труды IV-го Съѣзда русскихъ академическихъ организаций за границей, Часть 1., Бѣлградъ 1929, 195-200.

Розовъ 1929b = Розовъ, Владимиръ Алексеевич: *Синайцы въ Сербии въ XIV вѣкѣ* = *Die „Sinaiten“ in der Mönchsgeschichte Serbiens im XIV. Jahrhunderte* (sum). *Byzantinoslavica* 1 (1929), 16-21.

Рѳзов 1961 = Рѳзов, Николай Николаевич: *Южнославянские рукописи Синайского монастыря*. Научные доклады Высшей школы, Филологические науки 2 (1961), 129-138.

Ragusa 1989 = Ragusa, Isa: *The Iconography of the Abgar Cycle in Paris. Ms. Lat. 2688 and its Relationship to Byzantine Cycles*, *Miniatura* 2 (1989), 35-51.

Rhoby 2010 = Rhoby, Andreas: *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst. Nebst Addenda zu Band 1 „Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken“*, *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung*, Bd. 2, Wien 2010.

Северьяновъ 1922 = Северьяновъ, Сергѣй Николаевич: *Синайская псалтырь. Глаголический памятникъ XI вѣка*, Петроградъ 1922.

Синай/Византия/Русь 2000 = *Синай – Византия – Русь. Православное искусство с 6 до начала 20 века*. Каталог выставки. Под редакцией О. Баддлей, Э. Брюннер, Ю. Пятницкого, Санкт-Петербург 2000.

Сперанский 2013 = Сперанский, Михаил Несторович: *Славянская письменность XI–XIV вв. на Синае и в Палестине* (Лингвистическое наследие XX века). Москва 2013² (Ленинград 1927¹).

Стефановић 1989 = Стефановић, Димитрије Е.: *Шишатовачки апостол*, In: *Манастир Шишатовац. Зборник радова*, Уредници Динко Давидов и Никола Тасић, Београд 1989, 65-70, сл. 1-2.

Стојановић 1982-1987 = Стојановић, Љубомир: *Стари српски записи и натписи*, књ. I-VI, Београд 1982-1987² (фототипско издање).

Schneider 1938 = Schneider, *Kalamon-Kloster in der Jerichoebene*, *Oriens Christianus* 13-14 (1938), 39-43.

Snoj 1936 = Snoj, Andrej: *Staroslovenski rokopisi v sinajskem samostanu sv. Katarine* = *Les Manuscrits paléoslaves du Monastère Sainte Catherine au Mont Sinai* (sum.). *Bogoslovni vestnik* XVI/3 (Ljubljana 1936), 161-180.

Sterligova 2019 = Sterligova, Irina A.: *14th-Century Gold Pendant on a Byzantine Icon of the Hodegetria from the Moscow Kremlin Museums*, in: *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th-15th Centuries)*. *Neue Forschungen zur spätbyzantinischen Goldschmiedekunst (13.-15. Jahrhundert)*, Ed. Antje Bosselmann-Ruickbie, Mainz 2019, 147-153.

Szczepański 1908 = Szczepański, Władysław (Ed.): *Na Synaju: na podstawie podróży z r. 1906*. Krakow 1908.

Теодосије = Теодосије, *Житија*, Приредио Димитрије Богдановић, Језичка рецензија Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић, Београд 1988, 99-261.

Тодић 2004-2005 = Тодић, Бранислав: *Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи*, Зограф 30 (2004-2005), 123-140.

Тодоровић-Шакота 1956 = Тодоровић-Шакота, Мирјана: *Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке*, Саопштења 1 (1956), 199-211.

Трифунровић 1961 = Трифунровић, Ђорђе: *Ко је састављач аренге повеље краља Милутина 1317-1318?*, Прилози КЈИФ 27 (1961), 243-244.

Трифунровић 1994 = Трифунровић, Ђорђе: *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1994.

Трифунровић 2004-2007 = *Типик архиепископа Никодима*, I-II, прир. Ђорђе Трифунровић, Београд 2004-2007.

Tarnanidis 1988 = Tarnanidis, Ioannis C.: *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery, Mount Sinai and The Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki* 1988.

Treasures of Mont Athos 1974-1991 = Pelekanidis, Stylianos. M. – Christou, Panagiotis K – Mavropoulou-Tsioumi, Chryssanthi, – Kadas, Sotiris N.: *The Treasures of Mont Athos. Illuminated Manuscripts = Οι θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*. Vol. I, Athens 1974; Vol. II, Athens 1975; Vol. III, Athens 1979; Vol. IV, Athens 1991.

Ђоровић 1936 = Ђоровић, Владимир: *Прилози за нашу стару књижевност и историју*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1 (Скопље 1936), 77-131.

Успенский 1845 = Порфирий (Успенский), епископ: *Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 году*, Санкт Петербург 1856.

Успенский 1850 = Порфирий (Успенский), епископ: *Второе путешествие архимандрита Порфирия Успенского в Синайский монастырь в 1850 году*, Санкт Петербург 1856.

Фотић 1990 = Фотић, Александар: *Обнова српског манастира Св. Саве Освећеног код Јерусалима 1613. године*, Балканика 22 (1990), 225-238.

Freisinger Lukasbild 2019 = *Das Freisinger Lukasbild – Eine byzantinische Ikone und ihre tausendjährige Geschichte*. Tagungsband zum internationalen Symposium Freising 2016. Hrsg. C. Roll und A. Bosselmann-Ruickbie. Paderborn 2019.

Hahnloser et al. 1971 = *Il tesoro di San Marco. Il tesoro et il museo*. Ed. Hans Robert Hahnloser. Testi di W. F. Volbach, A. Grabar, K. Erdmann, H. R. Hahnloser, E. Steingraber, G. Mariacher, R. Pallucchini et al., Firenze 1971.

Hutter 1977 = Hutter, Irmgard: *Corpus der Byzantinischen Miniaturhandschriften*, Bd. 1: *Oxford Bodleian Library*, Stuttgart 1977.

Hutter 1997 = Hutter, Irmgard: *Corpus der Byzantinischen Miniaturhandschriften*, Bd. 4.1: *Oxford College Libraries. Textband*, Stuttgart 1997; *ibid.*, Bd. 4.2: *Oxford College Libraries. Tafelband*, Stuttgart 1997.

Цамблак после 1402 = Григорије Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*. In: *Старе српске биографије XV и XVII века – Цамблак, Константин, Пајсије*, превео др. Лазар Мирковић, предговор Павле Поповић, Београд 1936.

Цернић 1982 = Цернић, Луција: *Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру свете Катарине на Синају*. Археографски прилози 4 (1982), 19-62.

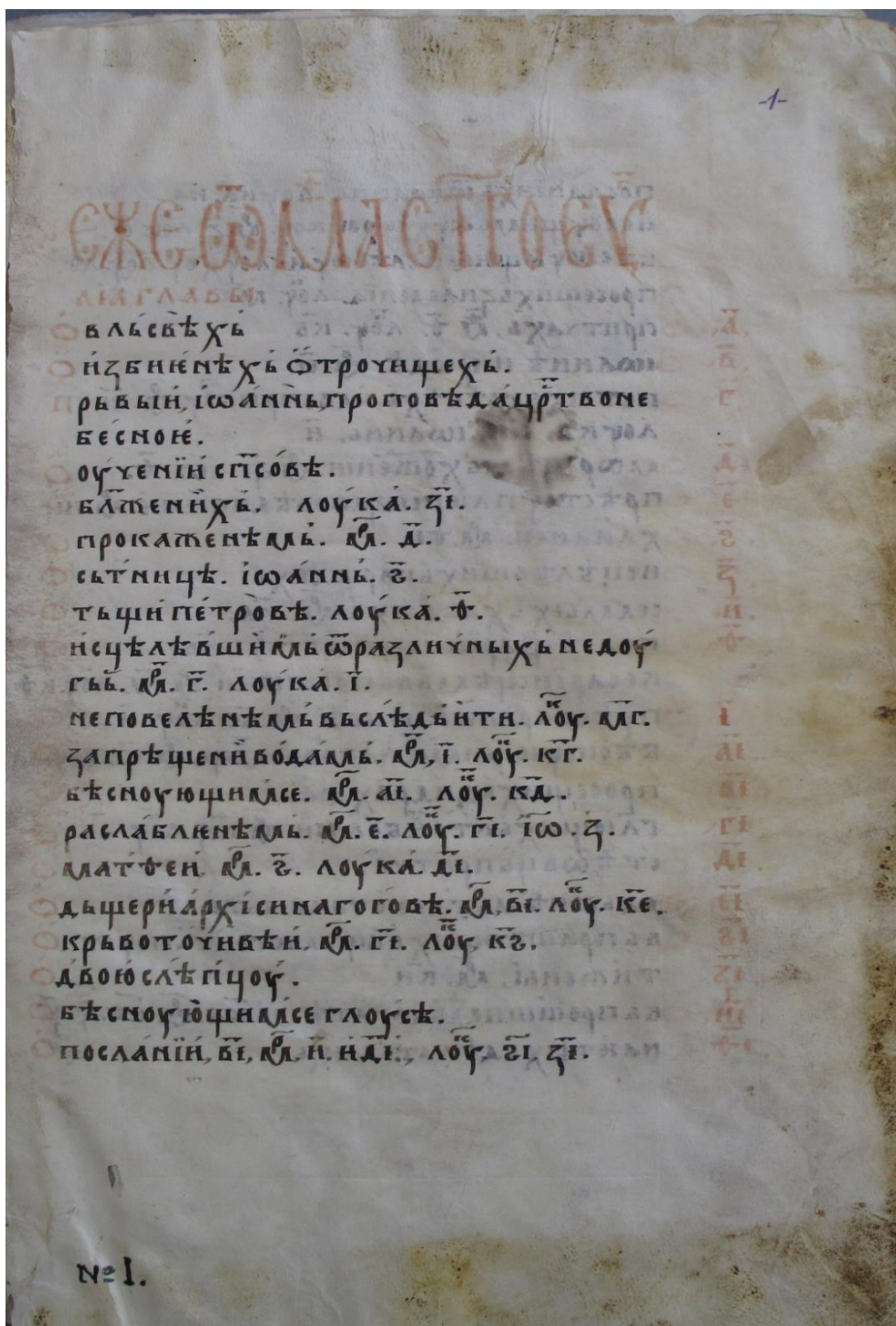
Clark 1952 = Clark, Kenneth W.: *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai. Microfilmed for the Library of Congress, 1950*. Washington, Library of Congress 1952.

Clark 1953 = Clark, Kenneth W.: *Exploring the Manuscripts of Sinai and Jerusalem*. *The Biblical Archaeologist* 16/2 (1953), 22-43.

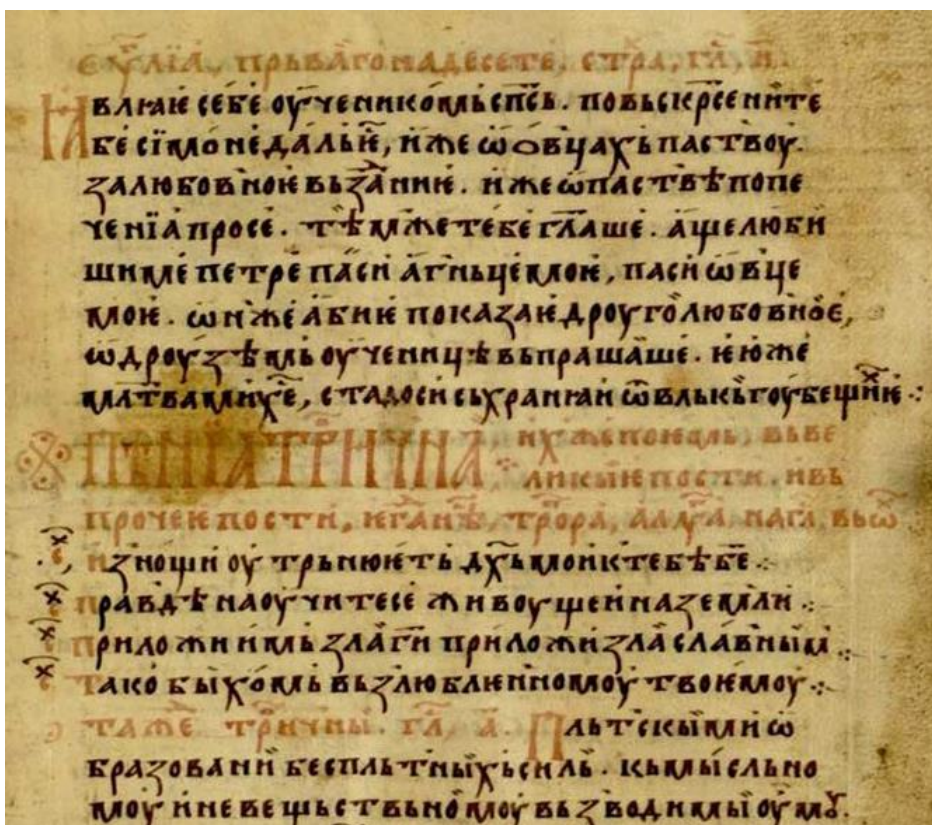
Cormack/Vassilaki 2008 = *Byzantium 330 – 1453*, Exhibition of Royal Academy of Art, London, 25 october 2008 – 22 march 2009, Ed. Robin Cormack and Maria Vassilaki, London 2008.

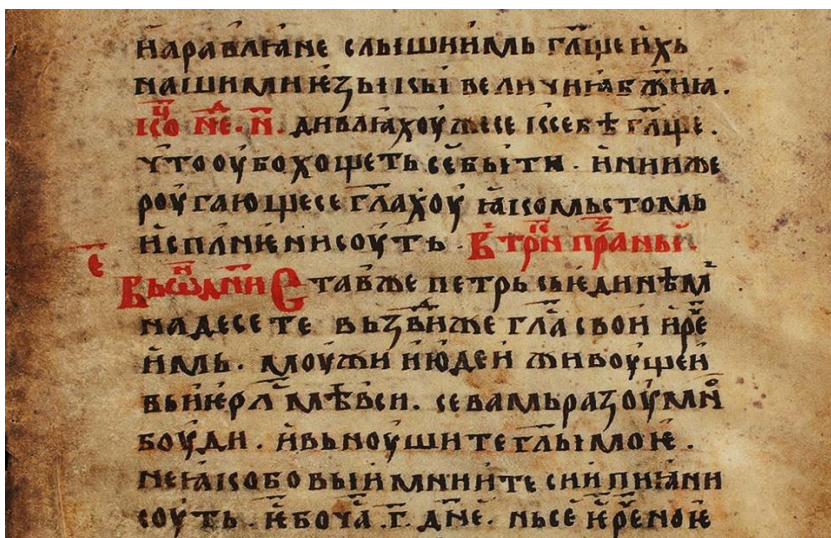
Сл. 1. Синај, Cod. slav. 1, Предња корица рукописа

Сл. 2. Синај, Cod. slav. I, л. 1а

Сл. 3. Печ 62, Октоих нетогласник, л. 115а, трећа деценија XIV века

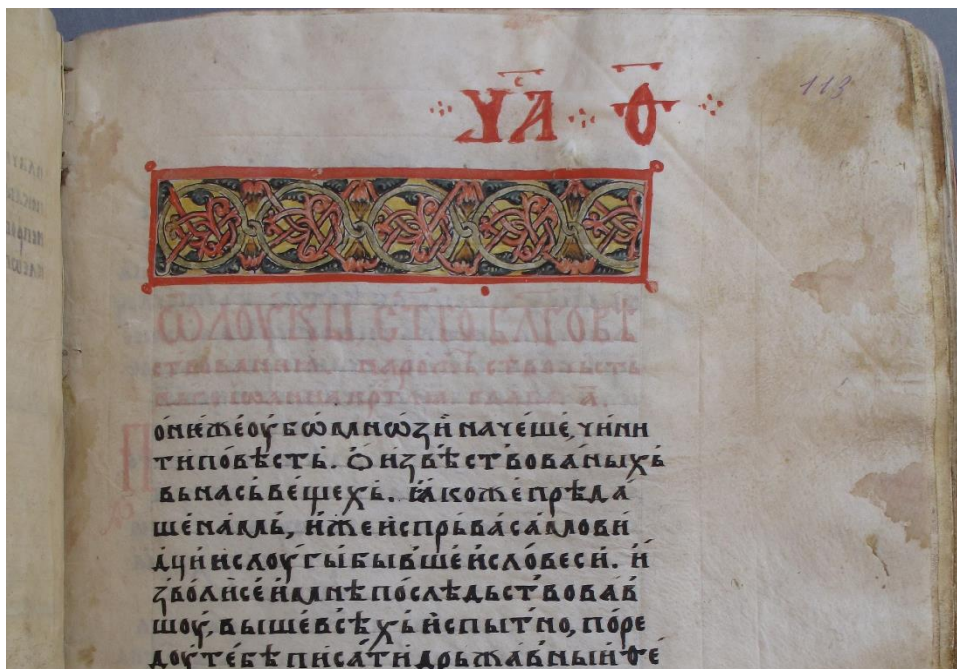
Сл. 4. Шишатовачки апостол, 1324. год.

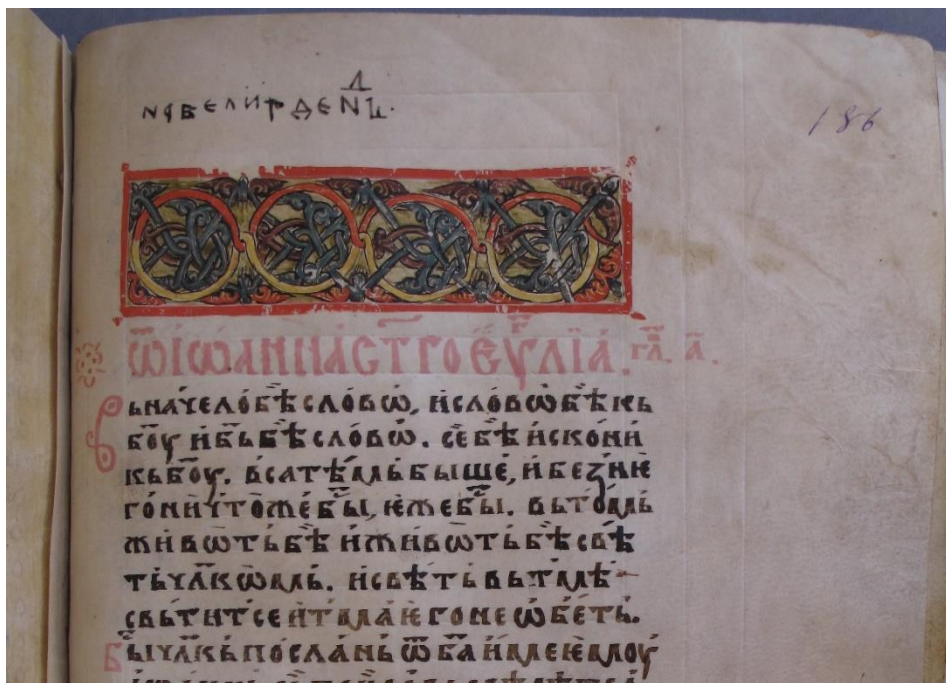
Сл. 5. Синај, Cod. slav. I, л. 4a

Сл. 6. Синај, Cod. slav. I, л. 68a

Сл. 7. Синај, Cod. slav. I, л. 113a

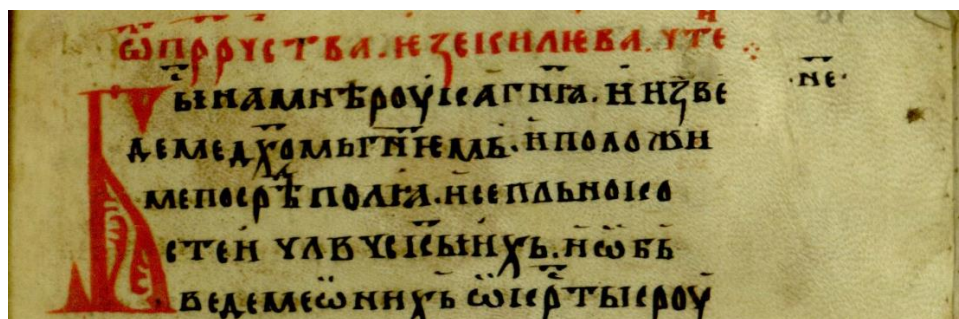
Сл. 8. Синај, Cod. slav. I, л. 186a

Сл. 9. Синај, Cod. slav. I, л. 36, Сигнатура јеванђелисте

Сл. 10. Пећ 68, Псалтир, прва пол. XIV века

Сл. 11. Дечани, Цркoлeз 4, Паримејник, 1320–30. год.

Сл. 12. Шишатовачки апостол, 1324. год.

Сл. 13. Београд, НБС, Рс 643, Четворојеванђеље и Праксапостол, поч. XIV века

Сл. 14. Београд, НБС, Рс 648, шеста деценија XIV века

Сл. 15. Дечани 61, Триод посни, XIV век

Сл. 16. Париски псалтир, Par. gr. 139, f. 13^r, око пол. X века

Сл. 17. Чикаго, Serpent Lectionary, MS 715, f. 1^r, XIII век

Сл. 18. Чикаго, MS 727, f. 80^r, XIII век

Сл. 19. Чикаго, Barnabas Gospels, MS 130, f. 9^r, Анталија XIII век

Сл. 20. Чикаго, Serpent Lectionary, MS 715, f. 165^r, XIII век

Сл. 21. Балтимор, Walters Art Gallery, MS W. 525, 1. дец. XIV века

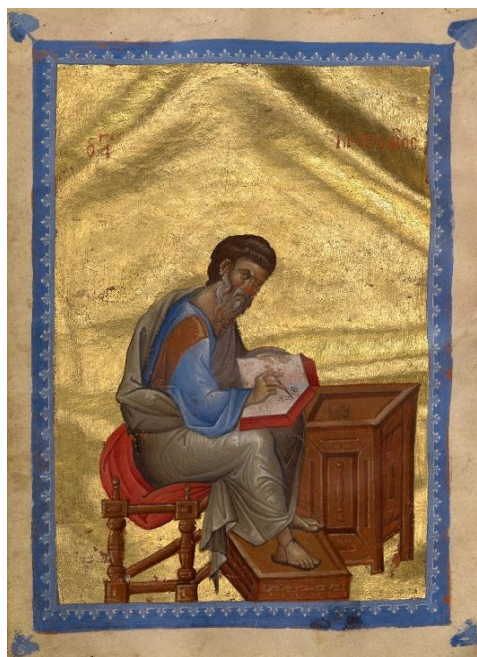
Сл. 22. Праксапостол Иночентија VIII, Vat. gr. 1208, f. 281^r, око 1300. год.

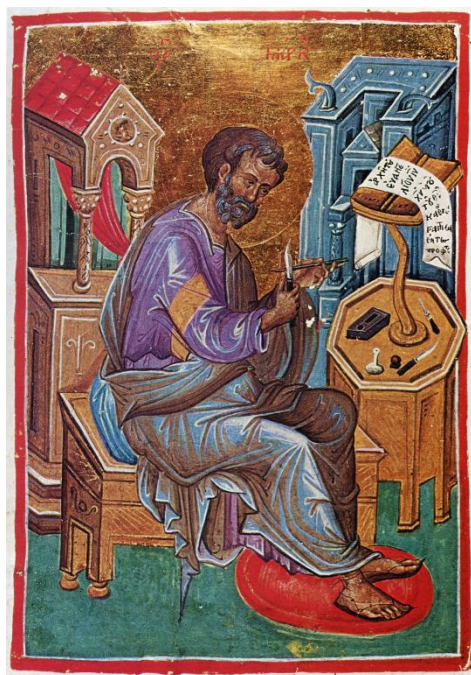
Сл. 23 и 24. Берлинска хипиатрика, f. 124^r, 28^r, око половине X века

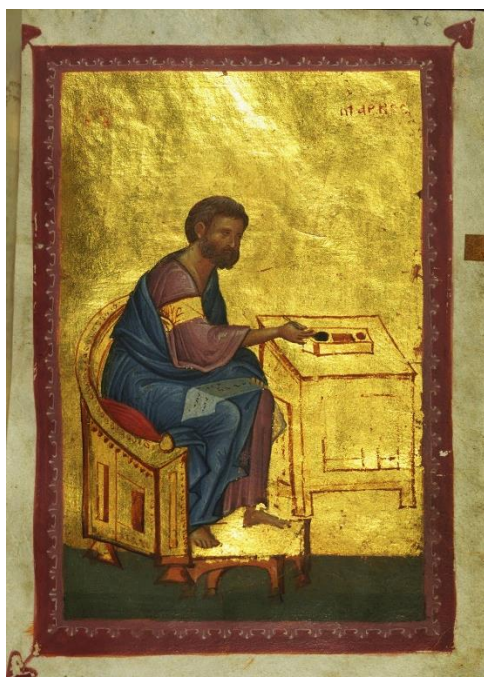
Сл. 25. Синај, Cod. slav. I, л. 36,
1322–1324. год.

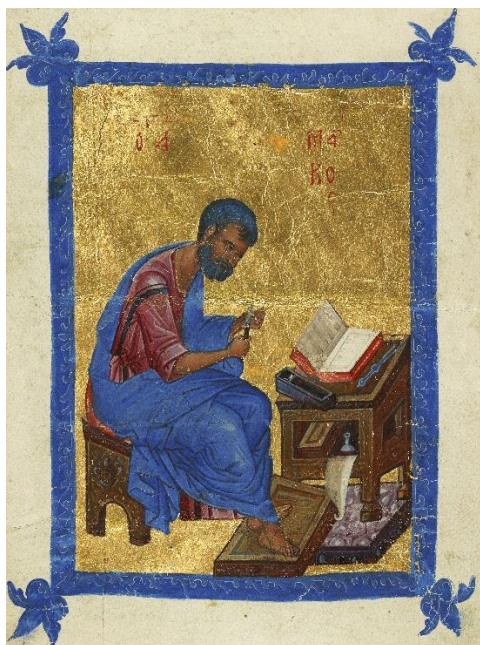
Сл. 26. Лос Анђелес, MS 65,
око 1295. год

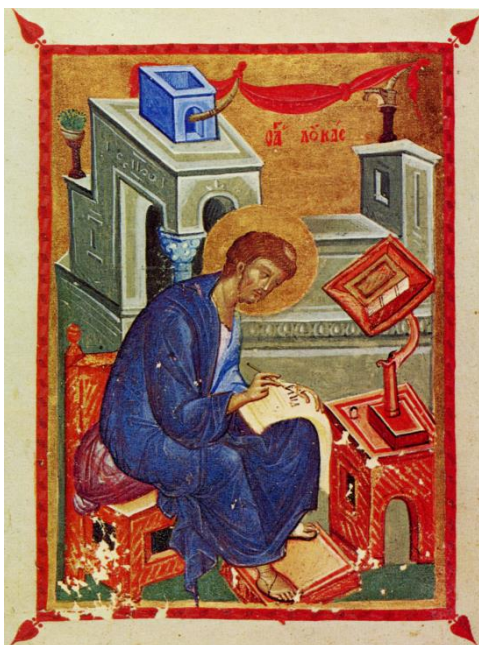
Сл. 27. Света Гора, Пантелејмон 47,
1301. год.

Сл. 28. Балтимор, MS W. 525,
I. дец. XIV века

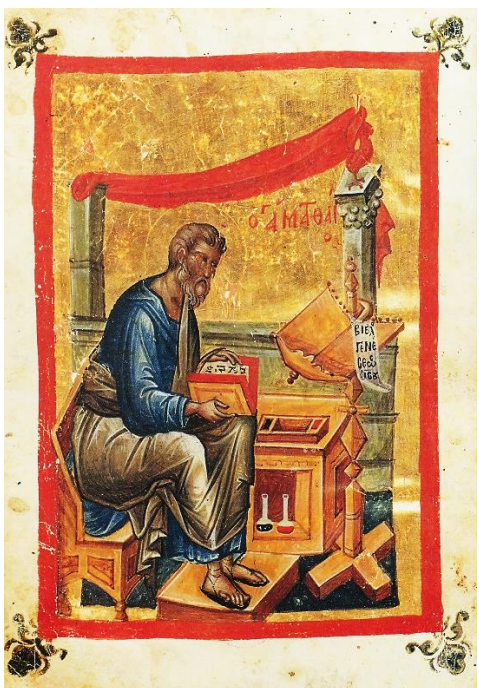
Сл. 29. Лос Анђелес, MS. 70,
3. дец. XIV века

Сл. 30. Света Гора, Лавра А 46,
1333. год.

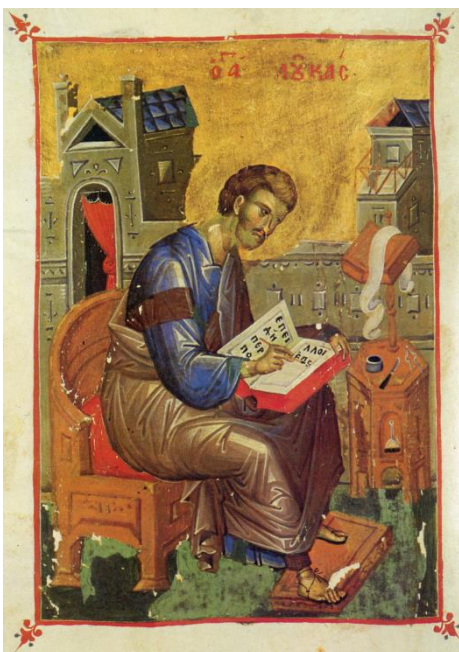
Сл. 31. Света Гора, Vatoped 937,
1. или 2. дец. XIV века

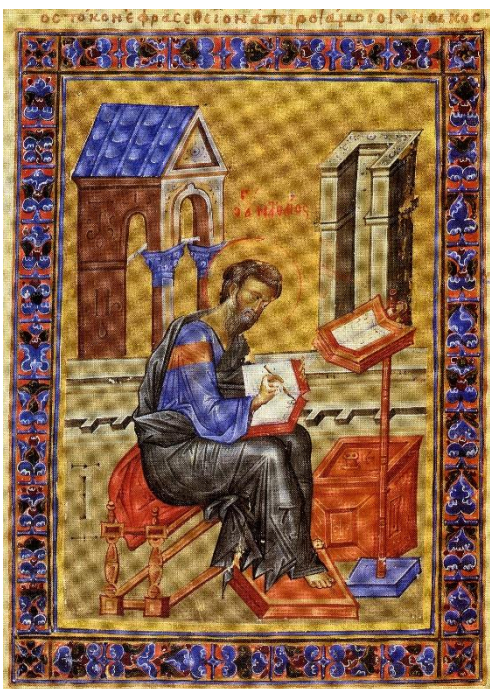
Сл. 32. Оксфорд, Christ Church College,
MS Wake 25, 1315/17. год.

Сл. 33. Света Гора, Филотеу 5,
1. дец. XIV века

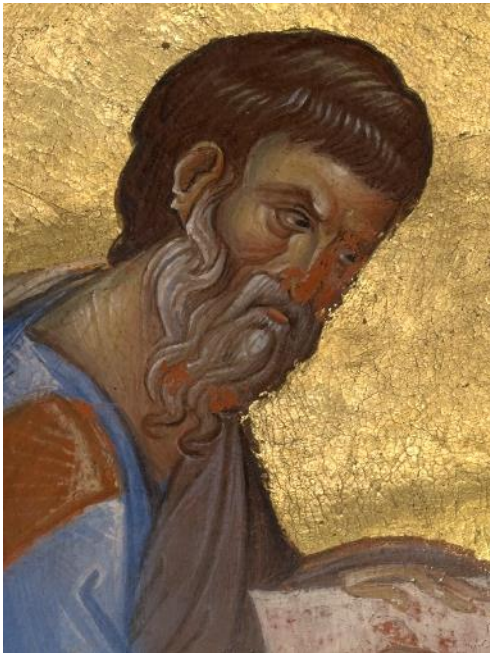
Сл. 34. Света Гора, Ватопед 913,
2. дец. XIV века

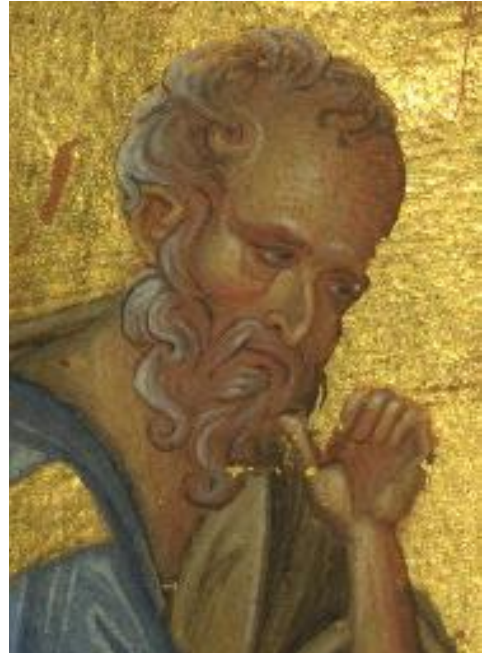
Сл. 35. Патмос 81, 1334/5. год.

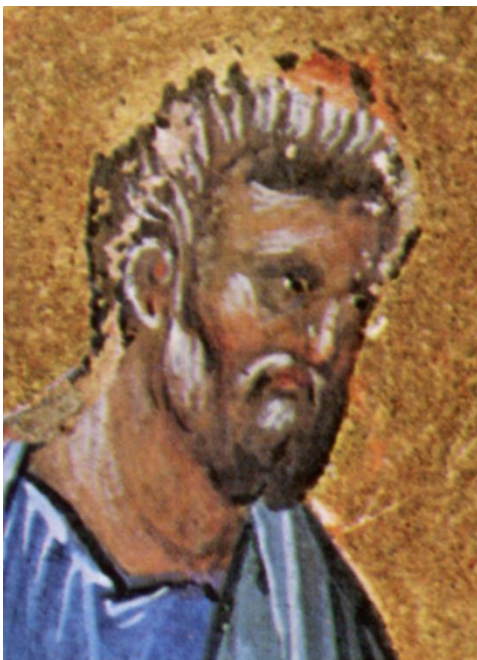
Сл. 36. Света Гора, Ватопед 938, 1304.

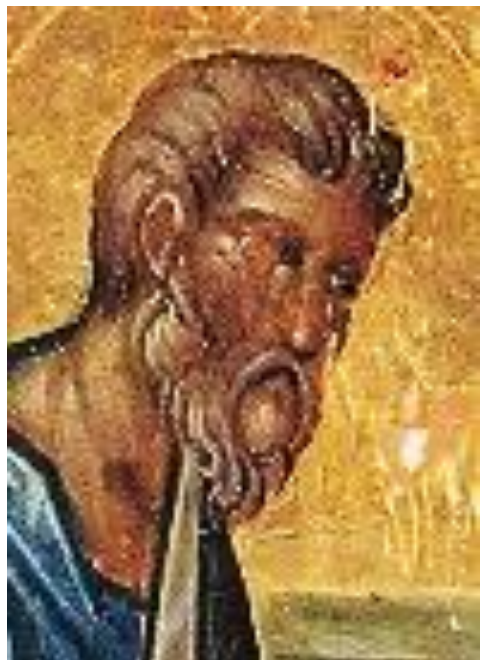
Сл. 37. Лос Анђелес, MS W. 65,
око 1295. год.

Сл. 38. Балтимор, MS W. 525,
I. дец. XIV века

Сл. 39. Света Гора, Дионисиу 32,
I. четврт. XIV века

Сл. 40. Оксфорд, Christ Church College,
MS Wake 25, 1315/17. год.

Сл. 41. Синај, Cod. slav. 1, л. 3б,
1322–1324. год.

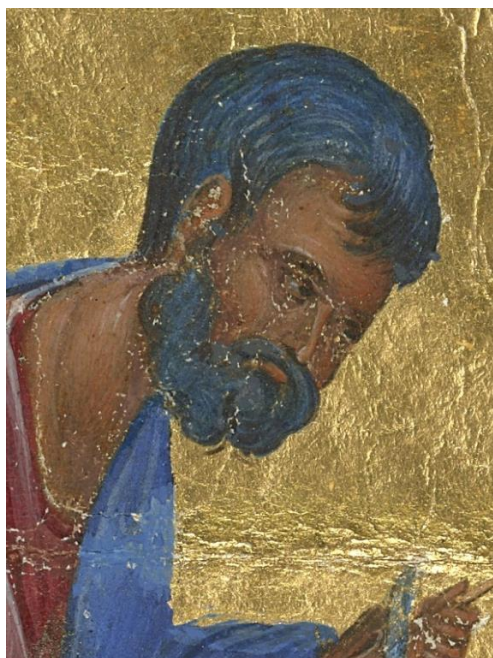
Сл. 42. Балтимор, MS W. 525,
1. дец. XIV века

Сл. 43. Фиренца, MS Plut. VI. 28,
поч. XIV века

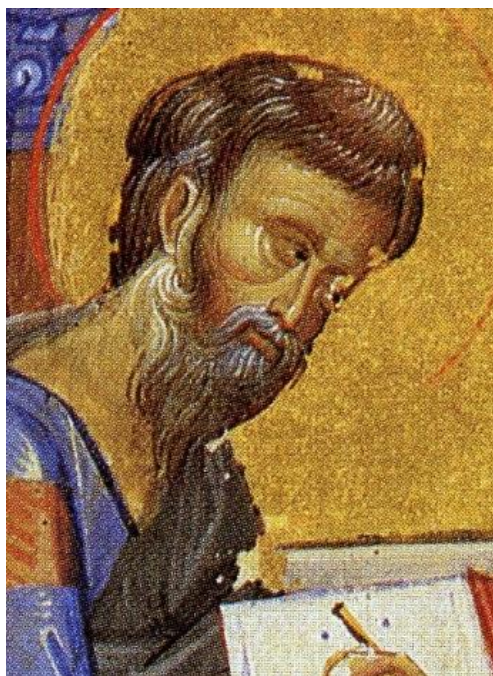
Сл. 44. Света Гора, Ватопед 938,
1304. год.

Сл. 45. Лос Анђелес, MS. 70,
3. дец. XIV века

Сл. 46. Света Гора, Ватопед 913,
2. дец. XIV века

Сл. 47. Патмос 81,
1334/5. год.

Сл. 48. Света Гора, Ватопед 937,
1. или 2. дец. XIV века

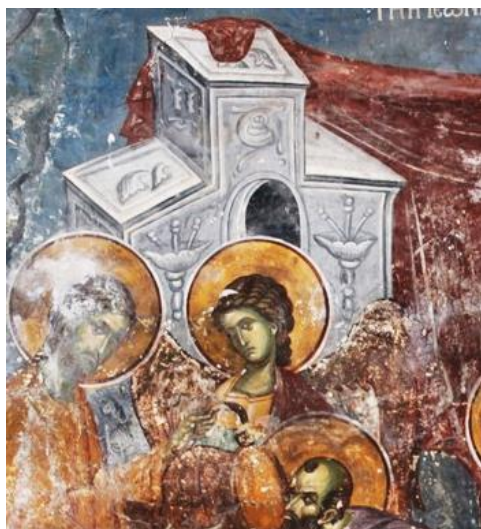
Сл. 49. Синај, Cod. slav. I, л. 36, јеванђелист Матеј

Сл. 50-51. Пећка патријаршија, Црква Св. Димитрија, детаљи Сабора

Сл. 52. Пећка патријаришија, Црква Св. Димитрија, око 1322–1324. год.

Сл. 53-54. Пећка патријаришија, Црква Св. Димитрија, детаљ сцена Причешће апостола и Криштења Христовог

Сл. 55. Пећка патријаршија, Црква Св. Димитрија, јеванђелиста Лука

Сл. 56. Пећка патријаршија, Црква Св. Димитрија, детаљ анђела из конхе апсиде

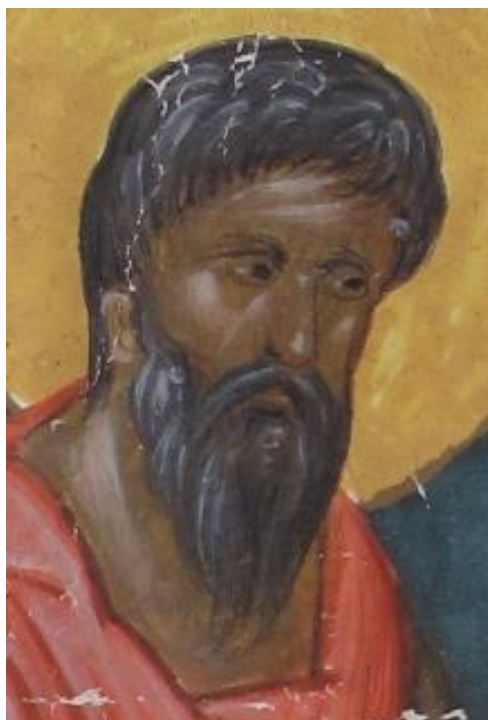
Сл. 57. Синај, Cod. slav. 1, л. 36, детаљ

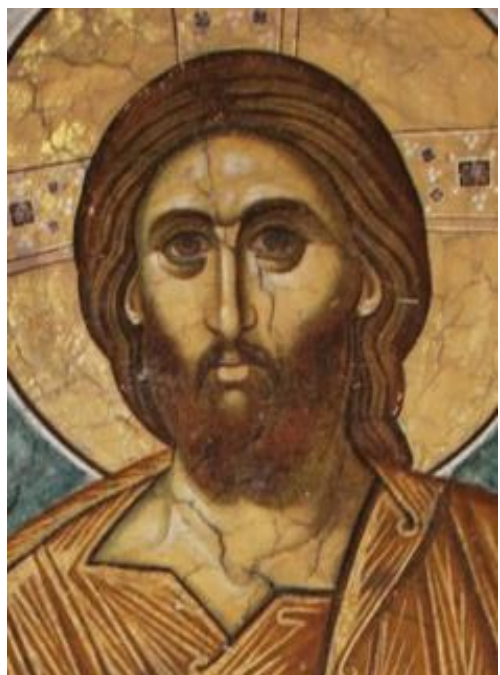
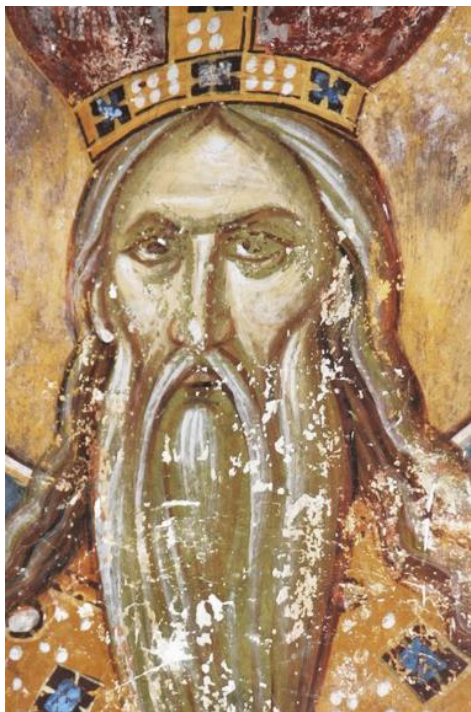
Сл. 58. Пећка патријаршија, Црква Св. Димитрија, јеванђелиста Марко

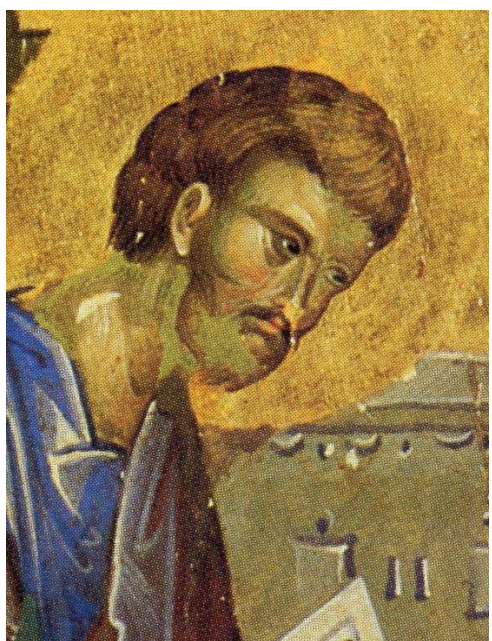
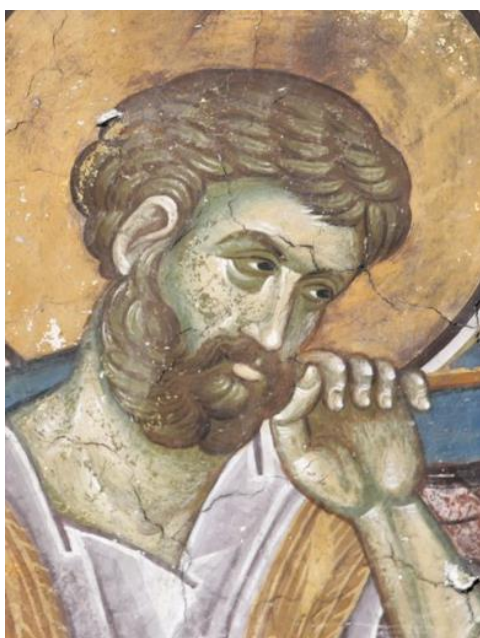
Сл. 59. Пећка патријаршија, Црква Св. Димитрија, Причешиће апостола

Сл. 60. Синај, Cod. slav. I; Сл. 61-63. Пећка патријаришија, Црква Св. Димитрија

Сл. 64-67. Пећка патријаришија, Црква Св. Димитрија

Сл. 68. Baltimore, MS W. 525, 1. дец. XIV века
 Сл. 69. и 71, Пећка патријаршија, Црква Св. Димитрија
 Сл. 70. Света Гора, Ватопед 913, 2. дец. XIV века

THE ILLUMINATED SERBIAN GOSPEL OF SINAI
(Cod. sinait. slav. 1)

The illuminated Serbian Gospel (Cod. sinait. slav. 1) — a parchment manuscript decorated with miniatures and initials, and kept in the Monastery St. Catharine's at Sinai — has gone almost unnoticed. Of the four miniatures of evangelists which one traveller reported seeing in the manuscript in 1925, today there remains only a portrait of the Evangelist Mathew (л. 3^v), as well as four floral-entangled initials adorning the beginning of the text of each Gospel. The codex contains parts of a metal mount which feature five relief metal icons containing the depiction of the Koimesis of the Mother of God accompanied by the figures of the Evangelists that decorate its front cover.

This study shows that this Serbian manuscript in Sinai is a product of a writing activity of the Patriarchate of Peć, that was written and embellished with miniatures around 1322-1324 in Peć, probably as a commission of Archbishop Nikodim. Moreover, it reveals that the same, though today unknown, scribe wrote the "Oktoihos pentagon" (Октоих петогласник) which is still held in the manuscript collection of the Patriarchate of Peć (Peć 62), and a Serbian Gospelbook from Mounth Athos monastery Dochiariou (Cod. 424). That this calligrapher is very close to the scribe of the first five pages of the so-called "Šišatovački apostol" (Acts of the Apostles of Šišatovac), found in the manuscript collection of the library of the Patriarchate of the Serbian Orthodox Church in Belgrade. The colophon of the scribe Damjan, who penned the rest of the pages of Acts of the Apostles of Šišatovac, tells us that it was carried out in Peć in 1324, which confirms the dating and determination of the place of origin of the Sinai Serbian manuscript.

This paper demonstrates that the manuscript's miniature is the work of one of the painters who was commissioned by the archbishop Nikodim to decorate with frescoes his endowment, the church of Holy Demetrios, in the monastery complex of the Patriarchate of Peć. The signature of one of these painters, "Ioannis", is found in the apse of the church, however, the miniature can be considered to have been executed by one of his anonymous associates whose artistic style is also recognized on the frescoes. This does not exclude the possibility that Ioannis created another now-lost miniature in this manuscript. Since the fresco decoration of the church St. Demetrios is dated between 1322 and 1324, it can be concluded that the codex was executed during the same period. Parallels for the remaining miniature in this manuscript are found in a series of codices with Constantinopolitan provenance, which are dated to the last decade of the 13th century and first decade of the 14th century. The initials of the Sinai manuscript can be attributed to a not-as-skillful assistant of these painters, who also followed a so-called "Neo-Byzantine style" characteristic for the splendid manuscripts of Constantinople, and repeat models of manuscript decorations created already in the 10th century. This embellishment appears in Serbian manuscripts even around the half of the 14th century.

The binding of the Sinai manuscript is a rarity in Serbian medieval art, as it is the only preserved mount of a Serbian codex of that period. It is possible that these icons found secondary use when binding the manuscript with red brocade, probably in the 15th century, but it is also possible that the same metal icons were part of the original binding of this manuscript. The artist who made the five icons fixed on the front cover of this manuscript was trained in an older tradition of metalworking, and a number of parallels from the 12th century indicate that these metal ornaments probably originated during that period or in the 13th century. The metal cover and brocade binding of this Sinai manuscript will be the subject of special studies investigating the circumstances related to their origins.

The relatively large dimensions of the manuscript, its ornamentation with miniatures, the symbolic red colour of the binding, which was generally reserved for the emperors, and its embellishment with metal icons indicate that this book was intended as a valuable gift for some monastery in Palestine or Sinai, and possibly served as a liturgical tetraevangelium placed on the altar. One possibility is the monastery of the Holy Archangels in Jerusalem, an endowment of Milutin and a lavra of Serbian Metochia in the Holy Land, which was assuredly equipped with church necessities at the time of the manuscript's production and had its own history on Sinai. On the other hand, the central carved representation of the Koimesis of the Mother of God on the cover of the manuscript (otherwise unusual for the cover of a tetraevangelium) suggests the possibility that the codex was intended for a monastery dedicated to the Mother of God, at that time the catholicon of the St. Catherine's Monastery and Kalomon Monastery in the Jordan desert, which served as a stopover for worshipers to Sinai and whose benefactor was St. Sava; it is therefore plausible that Serbians kept supporting and donating to it. Though this question must remain open, it is likely that this illuminated Serbian Gospel was preserved in some metochion of Sinai monastery, unknown to us today and in which presumably Serbian monks lived, till the beginning of the 20th century when it, along with other old manuscripts, was transferred to the monastic library.